

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’TE MİMARİ VE EL SANATLARI*

Enes KAVALÇALAN**

Öz: Karahanlı Dönemi’nin önemli eserlerinden biri olan *Dîvânu Lugâti’t-Türk* bir sözlükten öte 11. yüzyılda hüküm sürmüş olan Türk beyliklerinin yaşattıkları kültürün yansıtıcısı olmuştur. Farklı bölgelerde kullanılan Türk lehçelerini bir araya getiren bu eser sayesinde dönemin giyim-kuşam, yeme-içme, gelenek-görenek ve üretim-tüketim alışkanlıklarından oluşan yaşam tarzları hakkında bilgiler edinmekteyiz. Bunun yanı sıra sözlük, sanat ve sanat tarihi terminolojisi açısından da okuyucusuna zengin veriler sağlamaktadır. Bu çalışmada özellikle “mimari” ve “el sanatları” kapsamında yer alan terimler üzerinde durulmuştur. Amacımız bu terimleri bir liste halinde aktarmak değil, sözlüğün bize sağladığı veriler ışığında bunları anlamlı bir bütünün parçası haline getirerek dönemin üretim araçlarını ve tekniklerini yeniden canlandırmaya çalışmaktır. Bu canlandırma esnasında günümüz kaynaklarından da yararlanılarak anlatım desteklenmiş ve ayağı yere basan bir kurgu oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylelikle Türk üretim kültürünün kendini muhafaza ederek günümüze kadar geldiği de anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, mimari, el sanatları, teknik, gelenek.

Architecture and Handicrafts in the *Dîvânu Lugâti’t-Turk*

Abstract: One of the most significant manuscripts from the Karakhanid Period is the *Dîvânu Lugâti’t-Turk*. It served as a mirror of the culture of the Turkish princes that ruled in the 11th century in addition to serving as a dictionary. This text combines several regionally used Turkish dialects and provides details on the mannerisms of the time, including information on people’s clothing, dietary habits, traditions and customs, and their patterns of production and consumption. Additionally, this dictionary offers its users extensive information on topics related to visual arts and art history. This study pays special attention to the phrases "architecture" and "handicrafts," featured in the dictionary. Instead of providing a list of these terms, our goal is to try to recapture the production methods and tools used and incorporating them into a coherent based on the dictionary’s information. In an effort to write a realistic fiction, current sources were also used during the narration. Thus, it is clear that Turkish production culture survived by preserving its main elements.

Keywords: *Dîvânu Lugâti’t-Turk*, architecture, handicrafts, technique, tradition.

* Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 07.06.2022 - 20.12.2022

** Arş.Gör. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Nevşehir, Türkiye. E-posta: eneskavalcalan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2277-0968.

Giriş

Kâşgarlı Mahmûd tarafından 1075-1094 tarihleri arasında kaleme alınmış olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazımı bittikten sonra Bağdat'ta dönemin Abbasi halifesi Ebul-Kâsım Abdullah el-Muktedî bi-Emrillah'a sunulmuş olabileceği düşünülmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. XX). Eser, yazılışından 200 yıl sonra Sava'dan gelerek Şam'a yerleşen Mehmed bin Ebû Bekir bin Ebû'l-Feth es-Sâvî Şam el-Dımeşkî ya da kısaca Şamlı Mehmed tarafından el yazısıyla kopyalanarak çoğaltılmıştır. Aradan geçen zaman içerisinde çeşitli isimlerin bu kaynaktan yararlandığı bilinse de 1914 yılına kadar kitabın herhangi bir nüshasına ulaşılamamıştır. Uzun zaman sonra tekrar gün yüzüne çıkan eser, Ali Emiri Efendi tarafından bir sahafta bulunmuş; Kilisli Rıfat Efendi ve sonrasında Besim Atalay tarafından çevrilerek yayımlanmış ve böylelikle kültürümüze kazandırılmıştır (Atalay, 2021, ss. XVI, XVIII, XXVI).

Eser üzerine pek çok çalışma yapılmış olması dahi onun önemini göstermesi açısından yeterli bir delildir. Sanat tarihi alanında da bu kitabı merkez alan çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu alandaki çalışmalar, daha çok mimari ve el sanatları bağlamında karşılık bulan kelimelerin belirlenerek liste halinde sıralanması şeklinde meydana getirilmiş; sonuç kısımları ise Türk kültürünün dönemine göre ileri bir seviyede olduğu, Türklerin yerleşik hayatı benimseyerek geliştiği ya da *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün orijinalliyi odağıyla sınırlı kalmıştır.

Türk kültürüne dair çok zengin veriye sahip olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, aktardığı maddeler ve verdiği örneklerle dönemini yorumlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu makalede de Kâşgarlı Mahmûd'un mimari ve el sanatları alanında aktardığı terimler, verilen örneklerle harmanlanmış ve kitabın yazıldığı dönemin bu alandaki kurgusu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sanat tarihi alanı açısından “Mimari” ve “El Sanatları” olmak üzere iki ana başlıktan oluşacak olan makale, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten edinilen bilgiler doğrultusunda alt başlıklara ayrılacak ve bu alt başlıklar, olabildiğince bütünlük arz edecek şekilde ele alınacaktır. Şüphesiz bu anlatımlar sırasında bir bütünlük yakalanmaya çalışıldığından konuyla ilgili aktaramadığımız kelimeler de bulunacaktır. Ancak daha önce yapılmış olan çalışmalarda (Yıldırım, 2007; Tutar ve Erdoğan, 2017; Ekiz, 2012; Yıldırım, 2011; Nuhoğlu, 2017; Eratalay, 2019) bu terimler farklı kategorilerde gruplandırılarak ele alındığından bu durum, alan için herhangi bir eksiklik arz etmeyecektir.

Çalışma esnasında ana kaynak olarak Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan çeviriden yararlanılmış (Ercilasun ve

Akkoyunlu, 2020)¹, yer yer Besim Atalay'ın çevirisinden (Atalay, 2021) de faydalanılmıştır.

1. Mimari

*Dîvânu Lugâti 't-Türk'*te mimariyle ilgili terimler, giyim-kuşamdan sonra sayısal bakımdan ikinci sırayı almaktadır. Söz konusu mimari terimler arasında en fazla “ev” ile ilgili sözcükler ve örnekler bulunmakta, bunun ardından ise “su yapıları” ve “değirmenler” ile ilgili terimler gelmektedir. Sınırlı sayıda da olsa “çadır” odaklı kelimelere de yer verilmiş olduğu görülmektedir. Buradan yola çıkılarak “ev” teriminin temeli olan mimari kuruluşlar için kullanıldığı ve çadırın bu kapsam dışında bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen barınma yapılarına ek olarak su yapılarının ve değirmenlerin de günlük hayatta önemli bir yere sahip olduğu, bu mimari kuruluşlar hakkında verilen detaylı terminolojiden yola çıkılarak öne sürülebilir.

Şüphesiz sözü edilen mimari faaliyetler, plan ve programsız olmamakta belirli ölçümler yapıldıktan sonra gerçekleştirilmekteydi. *Dîvânu Lugâti 't-Türk'*te yer alan ölçü birimlerinin büyük bir çoğunluğu, kumaş ve bez gibi dokumalarla ilgilidir. Bunların yanı sıra az da olsa mimariye ait olduğunu düşündüğümüz ölçme biçimleri de bulunmaktadır. Bunların tamamına yakını, zeminin ölçülmesiyle ilgilidir². Bunun dışında yükseklikle ilgili ölçüm yapıldığına dair herhangi bir örneğe rastlanmamış, sadece yükseklik kelimesine karşılık olarak “edizlik” (2020, s. 78) terimi verilmiştir. Bir adam boyunu ifade eden “turum” (2020, s. 171) terimi, suyun derinliğinin insan boyuyla ölçülmesi³ veya “elim tavana ulaştı”⁴ gibi örnek cümleler, yükseklik kıstası olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak yapılacak olan bir mimari projenin zemin üzerinde tasarlandığı ancak yükseklik açısından insan boyutunun ölçüt olarak kullanıldığı söylenebilir.

İnşa malzemesi olarak değerlendirebileceğimiz birden fazla terim verilmiştir. En yoğun olarak kerpiçle (2020, s. 198) ilgili örneklere rastlanmaktadır. Kerpiç teriminin yanı sıra “bışık kerpiç” (2020, s. 160) denilen ve inşa malzemesini ifade ettiği düşünülen bir terim daha kullanılmıştır. Pişmiş kerpiç karşılığı verilen kelime, örneklendirilmediği için tam olarak anlamı bilinmemektedir.

¹ Bu çalışmada kaynağı belirtilmeden verilen sayfa numaraları, Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun 2020 yılında hazırladığı *Kâşgarlı Mahmud - Dîvânu Lugâti 't-Türk-Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* başlıklı çeviri esere aittir.

² in: herşeyin eni (2020, s. 23); türk: bir cismin uzunluğu (2020, s. 150); sın: uzunluk ve boy (2020, s. 404); ol yir turkladı: bir yeri enine boyuna ölçtü (2020, s. 531); yirig karıladı: yeri ölçmek (2020, s. 480).

³ Ol suwug turumladı: o, suyun derinliğini boyu ile ölçtü (2020, s. 486).

⁴ Menin elig taruska tegişdi: elim tavana ulaştı (2020, s. 262).

Burada fırınlanarak pişirilen tuğlalardan mı yoksa kerpicingin kurumuş ve kullanıma hazır halinden mi bahsedildiği net bir şekilde anlaşılmamaktadır. Sözlükte pişirme işleminin doğrudan ateşle yapıldığına dair herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Ayrıca Kâşgarlı Mahmûd'un sözlüğündeki maddelerin tamamı incelendiğinde verilen terimlerin daha çok halk arasında kullanılan nesnelere ait olduğu ve yönetici zümre veya onların yaşadıkları yerlerle ilgili aktarımların bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla aktardığı mimari terimler bu kapsamda değerlendirildiğinde “bışık kerpiç”in kurutulmuş kullanıma hazır hale getirilmiş kuru kerpiç bloklarını ifade ettiği düşünülebilir. Bu bloklar, “kerpiç kipi” (2020, s. 396) denilen kerpiç kalıplarında şekillendirilmekteydi. Ancak bu kalıpların ölçüleri hakkında herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır.

“Kerpiç”in yanı sıra “taş” (2020, s. 409) malzemesine de sözlükte yer verilmesi, bunun inşa malzemesi olarak kullanılabilceğini düşündürmektedir. “Taş” terimi birçok kere tekrarlanmış olmasına rağmen hiçbir yerde mimari bir kullanımından söz edilmemektedir. Yalnızca “Taşkend” maddesi açıklanırken “aslı da taş kend'dir; taştan şehir demektir” (2020, s. 192) denilmesi, taşın da inşa malzemesi olarak kullanıldığına işaret etmektedir. İnşa malzemesi olarak taştan bu kadar az söz edilmesinin nedeni, Orta Asya'da doğal bir biçimde bulunan yaygın bir malzeme olmamasından kaynaklanmaktadır. Günümüze Orta Asya kentlerinden oldukça az kalıntı ulaşmasının sebeplerinden biri de ana inşa malzemesi olarak kerpice benzer ucuz, kuvvetli ancak yağmur ve rüzgâra karşı dayanıksız güneşte kurutulmuş tuğlalar olmasıdır (Starr, 2019, s. 60). Hatta Türkçe “balık” kelimesinin hem balçık hem de çevresi duvarlarla çevrili şehir/kale anlamında kullanılmış olmasının da bu yapı geleneğiyle ilgili olabileceği düşünülmektedir (Esin, 1978, s. 12). Diğer bir inşa malzemesi olan tuğlaya ise hiç yer verilmemiştir. Bunun sebebi Havkâl'ın aktardığı gibi tuğla yapıların yaygın bir kullanıma sahip olmayıp hakana mahsus bir imtiyaz olmasından kaynaklanıyor olmasıdır (Esin, 1968, s. 146).

Mimari kavramlar arasında yer alabilecek diğer bir örnek ise duvara yapılan desteklerdir. Duvarın bir destekle desteklenmesine “tam yöleldi” (2020, s. 383) denirken, diğer bir yerde ise başka bir şeye destek olarak örülen duvar⁵ örneği geçmektedir.

Anlatım esnasında genelden özele bir sıra izlenmeye çalışılmış, öncelikle şehir ve şehircilikle ilgili olgulara yer verilmiş, ardından barınma mekânları olan ev ve çadırlar ele alınmış ve son olarak da su yapılarına yer verilerek mimariyle ilgili anlatım sonlandırılmıştır.

⁵ Ol tamıg yöledi: O duvara destek yaptı/ O duvarı destekledi (2020, s. 385).

1.1. Şehir ve Şehircilik

Sözlükte şehir ve şehircilik ile ilgili kavramların sayısı sınırlı olmakla beraber bir araya getirildiklerinde anlamlı bir bütün oluşturmaktadırlar. Kale ve şehirlerin “balık” (2020, s. 163) denilen tek bir terimle aktarılması bu oluşumların hem içinde yaşanan yer hem de bir savunma yapısı yani surlarla çevrili kaleler olarak tasarlandıklarını düşündürmektedir.

Bu yerleşim birimleri, “ükeklig tam” denilen burçları olan surlarla çevrilmiş olmalıdır (2020, s. 79). “Ükek” (2020, s. 37) denilen burçların biçimleri hakkında herhangi bir veri bulunmamaktadır. Surların dışında “kargu” (2020, s. 184) denilen ve dağların tepelerine minare gibi yüksek bir şekilde inşa edilmiş olan gözetleme kuleleri yer almaktadır. Düşman şehre yaklaştığında şehirdeki siviller ile askerlere haber vermek ve hazırlıklı olmalarını sağlamak için “kargu”ların üzerinde ateş yakılması bu kulelerin bir iletişim aracı olarak da kullanıldığını göstermektedir. Şehrin dışında bulunan diğer bir öge ise bir çeşit “mil taşı” olarak değerlendirebileceğimiz “oyuk”lardır (2020, s. 40). Bu taşlar, şehre giden yollar üzerine işaret olarak yerleştirilmekteydiler. Taşların üzerinde şehre olan uzaklığı belirten yazıların bulunuyor olması da pek tabii düşünülebilir. Ayrıca yollar üzerine “muyanluk” (2020, s. 33) denilen sebiller de yapılmaktaydı.

Sözlükte, şehirlerin yerleşim düzeniyle ilgili aydınlatıcı bilgiler yer almamaktadır. Verilen örnek cümlelerden evlerin bitişik nizamda inşa edilebildiği⁶, şehir içinde “kebit” (2020, s. 153) denilen dükkânların, “kası” (2020, s. 444) denilen ahşap ağılların, “tawarluk” (2020, s. 220) denilen ambarların ve “tarıglık” (2020, s. 220) denilen zahire ambarlarının bulunabileceği aktarımlardan anlaşılmaktadır. Ancak bunların diğer yapılarla ilişkileri şimdilik muğlaktır.

Harabe haline gelmiş yerleşim yerlerine “yurt” (2020, s. 351), temel kalıntıları toprak altında kalmış bakiyelere ise “tan” denildiği (2020, s. 492) yine Kâşgarlı'nın aktarımlarından öğrenilmektedir.

1.2. Ev

Ev kelimesi sözlükte “ew bark” (2020, s. 150), “ev” (2020, s. 12) ve “ew” (2020, s. 38) terimleriyle karşılanmıştır. Günlük hayat içerisinde oynadığı rolün öneminden olsa gerek ki birçok yerde örnek cümlelerle açıklamalara dâhil edilmiş ve kullanılmıştır.

⁶ Ol menin birle tam yarışı: Komşum bana bitişik evdedir; yani aramızdaki engel duvardır (2020, s. 361).

Kâşgarlı'nın verdiği tanımlardan evi meydana getiren duvarların “ül” (2020, s. 22), “tüp” (2020, s. 396) denilen bir temeli olduğu, temelin “ketmen” (2020, s. 193) denilen aletle kazıldıktan sonra duvarlarının kerpiçten (2020, s. 198) örülerek meydana getirildiği çıkarılabilir. Duvarlar kazılmış olan temellerden başlamak suretiyle örülerek çatı seviyesine kadar yükseltilmekteydi⁷.

“Tarus” (2020, s. 157), “örtmen” (2020, s. 519) veya “kötü” (2020, s. 442) denilen evin tavanı hakkında da bilgi edinebileceğimiz tanımlamalar ve örnekler bulunmaktadır. Kerpiç duvarlara sahip bu evlerin üzerine kirişler dizilmekte, bu kirişlerin de üzerine “ogulumuk” (2020, s. 77) denilen yatay tahtalar yerleştirilmek suretiyle çatılar kapatılmaktaydı. Herhangi bir terim veya örnekle açıklanmış olmasa da bu kapatılan tahtaların üzerine toprak atılarak sıkıştırıldığı böylelikle çatının yalıtımının da sağlandığı düşünülebilir. Bu önlemlere rağmen yağmur karşısında damın oyulması⁸ veya duvarın çatlaması⁹ gibi olayların da gerçekleşebildiği verilen örnek cümlelerden anlaşılmaktadır.

Bu esnada “arkuk” (2020, s. 54) denilen ve sözlükte “iki duvar ya da iki sütun arasına konan ağaç” olarak tanımlanan unsurdan da bahsetmek yerinde olacaktır. Bu açıklamada sadece nesnenin kullanım yerinden bahsedilmiş ve işlevinden söz edilmemiş olmasından dolayı kastedilenin gergiler¹⁰ mi yoksa kirişler¹¹ mi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Dönemin kerpiç ve tuğla malzemeyi esas alan arkaik mimari anlayışı düşünüldüğünde her iki işlevi yerine getiren unsurun tek bir terimle karşılanmış olması olası görünmektedir.

“Eğme” teriminin “evin kemeri” (2020, s. 65) olarak tanımlanması bazı evlerin kemerli bir şekilde inşa edildikleri düşüncesini uyandırmaktadır. Bu düşünceden hareketle bu evlerin daha geniş çaplı ve belki de konak statüsünde inşa edilmiş olabileceği öne sürülebilir. Ancak eserin yazıldığı coğrafyada, dönemin hâkim gücü olan Karahanlı, Gazneli ve Abbasilerin mimari üretimlerine bakılacak olursa kemerli yapıların daha çok tuğladan inşa edildikleri görülecektir. Diğer bir deyişle bahsi geçen kerpiç evlerde kemerlerin tavanın yükünü yayarak geniş mekânlar oluşturmak maksadıyla kullanılmadığı düşünülmektedir. Bunun yerine “eğme” teriminin odalar arasındaki geçişi sağlayan geniş kemerleri ifade etmek için kullanılmış olabileceği ya da bu terimle tonozla örtülü birimlerin

⁷ Ol tam yüksetti: O duvarı yükseltip inşa etti (2020, s. 343).

⁸ Kötü oyuldu: Yağmur yağdığı için dam oyuldu (2020, s. 120.)

⁹ Tam irildi: Duvar çatladı (2020, s. 121).

¹⁰ Gergi: Açılmaya çalışan iki yapı elemanını bağlayarak bunların açılmasını önleyen ahşap veya çelik çekme çubuğu (Hasol, 1979, s. 195).

¹¹ Kiriş: Boyu doğrultusundaki eksenine dik kuvvetlerin etkisi altında bulunan çubuk; döşemeden gelen yükleri düşey taşıyıcılara aktaran, eğilmeye dayanıklı strüktür elemanı. Kirişler genel olarak ahşap, çelik, betonarme, öngerilmeli beton olurlar (Hasol, 1979, s. 294).

ifade edilmeye çalışıldığı düşünülebilir. Uygur şehirlerini gezen Wang Yen-te, Uygurların yazları evlerin tonoz kemerli zemin kat odalarına sığındıklarını kaydetmektedir (Cezar, 1977, s. 68)¹².

Evin çatısı kapatıldıktan sonra duvarları “salı” (2020, s. 448) denilen mala yardımıyla sıvanmaktaydı¹³. Sıvama işinde saf çamur kullanılmaktaydı. Bununla birlikte sözlükte kıtık¹⁴ anlamına gelen “çapgut” (2020, s. 197) terimine de yer verilmiş olması ve “çapgut” için özel bir kullanım alanı belirtilmemesi bazı durumlarda bunun da sıva harcı içerisine karıştırıldığını düşündürmektedir. Ek olarak “sarıncı taşı” (2020, s. 500) denilen alçı taşından da bahsedilmesi duvarların bazı durumlarda alçıyla sıvanıyor olabileceğine işaret etmektedir.

Evlerde bu sıvalar üzerine bezemelerin de yapıldığı verilen örneklerden anlaşılmaktadır¹⁵. Bu bezemeler, muhtemelen evin iç cephelerinde yer almaktaydı. Boyama işlerinde “aşu” (Atalay, 2021, c. I, s. 89) denilen kırmızı toprağın yanı sıra doğadan elde edilen kök boyaların kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Sözlük genelinde o dönem için kullanılan bezemelerin tema veya motifleri hakkında herhangi bir bilginin bulunmaması bu konuyu karanlıkta bırakmaktadır. Yine de sözlükteki terimlerden yola çıkılarak dönem içerisinde yoğun bir şekilde dokunduğu ve kullanıldığı anlaşılan halı ve kilim gibi yaygılarda ya da ithal edilen ipeklilerde tercih edilen motiflerin duvar bezemelerinde de kullanılmış olabileceği düşünülebilir. İç cephelerin boyanmadığı durumlarda “kerim” (Atalay, 2021, c. I, s. 398) denilen duvar örtüleriyle kaplanmakta ve böylelikle evin içine bir renk ve hareket katılmaktaydı. Evin dış cephelerinin ise hava olaylarının yıpratıcı etkilerine açık olmasından dolayı ya sade sıvalı olarak bırakıldığı ya da “ürnek” (2020, s. 60) denen kireçle badanalandığı düşünülmektedir.

Yapılan evlerin kaç birimden oluştuğu hakkında herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak “kalıma” teriminin karşılığı olarak verilen çardak veya oda (2020, s. 421); evin sofasını bildiren “beçküm” (2020, s. 211); günümüz mutfaklarına karşılık gelen “aşlık” (2020, s. 55), evin itibarlı yeri ve

¹² Özkan İzgi'nin çevirisinde bahsedilen yere rastlanmamıştır. Yalnızca “Yaz sıcaklarının arttığı zaman, bütün oturanlar toprağı kazarlar ve oturmak için mağaralar yaparlar.” ifadesi eserde yer almaktadır (İzgi, 1989, ss. 55-56). M. Cezar ise metindeki mağara ibaresinden yola çıkarak bunların birer tonozlu birim olduğunu söylüyor olmalıdır.

¹³ Er ewin çapdı: Adam evini saf çamur ile sıvadı (2020, s. 233).

¹⁴ Minder, şilte, yastık gibi şeyleri, koltuk döşemelerini doldurmakta kullanılan, kimi vakit de sıvanın içine katılan keten, kendir ya da kaba yün lifleri. *Türkçe Sözlük*. TDK, 1 Ocak 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

¹⁵ bedizlig ew: Bezenmiş ev (2020, s. 222).

baş kısmını yani günümüz deyiimiyle başoda olarak yorumlayabileceğimiz “tör” (2020, s. 397) veya “töre” (2020, s. 443) terimleri beraber değerlendirildiğinde evlerin birden fazla birimden oluştuğu öne sürülebilir. Ayrıca “kelişlig barışlıg ew” (Atalay, 2021, c. I, s. 370) teriminin de misafire ayrılmış bir ev anlamı taşımamasının yanı sıra daha çok evin içerisinde misafire ayrılmış bir odayı ifade ettiği düşünülmektedir. Verilen örneklerden yola çıkılarak “törtgil/ törtgül ew” (2020, s. 521) denilen tek birimli ve kare planlı evlerin de kullanılmış olabileceği ve bahse konu olan bu evlerin ihtiyaca göre genişletilip¹⁶ daraltılabildiği¹⁷ anlaşılmaktadır.

Evlerin içerisine giriş ve çıkışlar muhtemelen ahşap kapılarla sağlanmaktaydı. Kapılar direklerle sabitlenmekte ve zeminde de ahşaptan bir eşik yer almaktaydı¹⁸. Bu kapılar “tam” denilen kapı sürgüleriyle (2020, s. 146) kilitlenebilmekteydi¹⁹.

Evin iç düzeniyle ilgili sözlükte tanımlamalar yer almamaktadır. Evlerin içi “tünlük” (2020, s. 504) denilen tepe pencereleriyle aydınlatılmaktaydı. Bunun yanı sıra evlerin bir ocağının olduğu²⁰, bu ocakların yapımında ayrı bir harç kullanıldığı²¹, dumanının yine “tünlük” denilen baca deliğinden tahliye edildiği²² ve bu deliklerin “tünlük tuğı” denilen örtülerle kapatılabildiği öğrenilmektedir²³. Ayrıca “tüdrük” (2020, s. 367) denilen üzerine eşya ve elbise konulan sedirlerin ve “tutma” (2020, s. 187) denilen sandıkların da evin bir parçası olduğu düşünülebilir.

Yayınlarda mimariyle ilişkilendirilen diğer bir unsur ise “bagna” denilen merdiven basamağıdır (2020, s. 188). Bu terim iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, ikinci kata veya yol kotundan yüksekçe bir subasman üzerine inşa edilmiş evin kapısına ulaşmayı sağlayan bir mimari öge, ikincisi ise çatı vb. yüksek yerlere çıkmaya yarayan taşınabilir merdiven. Bahsedilen kelimenin karşılığı açık olmadığından burada sadece bahsedilmekle yetinilecektir.

¹⁶ er ewin kenüttü: Adam evini genişletti (2020, s. 334).

¹⁷ ol anar ewin taruttı: Ona evini daralttı (2020, s. 327).

¹⁸ eşiklik yıgaç: Eşik için ayrılan ağaç (2020, s. 78).

¹⁹ ol kapug kiritledi: O kapıyı kilitledi (2020, s. 482).

²⁰ ocaklık ew: Ocaklı ev (2020, s. 76).

²¹ ocaklık titig: Ocak yapmak için kullanılan çamur vb. (2020, s. 77).

²² “tünlük” denilen tepe pencereleri hem mekânın aydınlatılmasını hem de dumanın tahliyesini sağlamaktaydı.

²³ tünlük tuğı: Baca deliği (tünlük) örtüsü (2020, s. 400).

Yine verilen örneklerden yola çıkılarak bazı evlerin bitişik nizamda inşa edilmiş olabileceği²⁴ anlaşılmaktadır. Müstakil bir şekilde inşa edilen evlerin ise kuyularının²⁵ ve ahırlarının olduğu²⁶ ayrıca kamışlardan ve dikenlerden yapılmış “çit”lerle (2020, s. 140) çevrildiği düşünülebilir. Günümüzde kullandığımız tuvaletlere karşılık olarak verilen “çomuşluk” (2020, s. 220) terimi de evlerle ilişkili olmasına rağmen bu mekânın içinde mi yoksa dışında mı olduğu konusunda herhangi bir veri bulunmamaktadır. Sağlığa uygunluk açısından bu mekânların evin dışında yer aldığı tahmin edilmektedir.

1.2.1. Çadır²⁷

Göçer veya yarı göçer toplumların barınma mekânları olan çadır, Türk kültürü içerisinde oldukça köklü bir yere sahiptir. Sözlükte çadırla ilgili olarak detaylı tanımlayıcı bilgiler verilmekte ancak bu bilgiler, çadırın fiziksel yapısıyla sınırlı kalmaktadır. Nasıl kuruldukları, nasıl kullanıldıkları ve içinde ne gibi öğeler barındırdıklarına değinilmemiştir. Çadırın adlandırmasına dair sadece “keregü” terimi verilmiş; bunun da Türkmenlerde çadırı, göçebelerde ise kışlık eve karşılık geldiği belirtilmiştir (2020, s. 194). Bir diğer terim olan “alaçu”nun (2020, s. 69) ise alacık denilen geniş çadırları ifade ettiği söylenmektedir.

Çadırın kaburgasına “eyegü” (2020, s. 70), kaburgayı oluşturan üst kısımdaki kirişlerin her birine “üğ” (2020, s. 22), çadırın eteğine veya diğer bir deyişle alt kısmına “sapıg” (2020, s. 160) veya Barsgan lehçesinde “arig” (2020, s. 30) denilmekteydi. Çadırın üzeri, “çığ” (2020, s. 400) veya “yız” (Atalay, 2021, c. III, s. 143) denilen kamıştan daha ince ve yumuşak olan sazla yapılmış bir örtüyle örtülmekteydi. Bu örtüler, çadırın içini bölümlere ayırmak için de kullanılabilmekteydiler (Abbasova, 2019, s. 97). Bunun dışında doğrudan bir örnekle belirtilmese de sözlükte çokça tekrarlanan keçe de çadır örtüsü olarak kullanılmış olmalıdır. Bu örtünün üzerine “kurşag” (2020, s. 203) denilen ve yünden dokunmuş olan bir kuşak sarılırdı.

Çadırda dumandan kararan keçeyi belirtmek için kullanılan “kurunçı” (2020, s. 425) teriminden yola çıkılarak çadırların içinde ateş yakıldığı, bu ateşin dumanının yine “tünlük” denilen tepe pencerelerinden (2020, s. 504) tahliye edildiği söylenebilir.

²⁴ ol menin birle tam yarışı: Komşum bana bitişik evdedir yani aramızdaki engel, duvardır (2020, ss. 361).

²⁵ kuduglug ew: Kuyulu ev (2020, s. 218).

²⁶ aranlıg ew: Ahırı olan ev (2020, s. 76).

²⁷ Bu barınak türleri tam olarak mimari birer kuruluş olmasalar da birer yaşam alanı oldukları için ev başlığının altında ele alınmıştır.

Çadırla ilgili bir diğer terim ise çadırın ana direğinin yapılması için hazırlanan ağacı belirten “sırıkluk yıgaç”tır (2020, s. 221). Bilindiği üzere tepesinde tünlük olan çadırlarda ortada bir direk bulunmamaktadır. Bu durumda bu direklerin farklı bir çadır türünde kullanıldığı düşünülebilir. Belki de “sırug” denilen bu çadır direkleri (2020, s. 164), tünlülüğü olmayan bir çadır tipini veya doğrudan konik tipli çadırların merkezindeki dikmeleri ifade etmekteydi.

1.3. Su Yapıları

Dîvânu Lugâti't-Türk'te su yapılarıyla ilgili terimler daha çok suyun muhafazası ve dağıtımını üzerine yoğunlaşmaktadır²⁸. Bu amaçla “kır” (2020, s. 142) veya “tuğ” (2020, s. 400) denilen su bentlerinin yapıldığı öğrenilmektedir. Bu bentler daha çok ırmak gibi akarsuların önüne yapılmaktaydı²⁹. Su bentlerden “koguş” (2020, s. 159) denilen kanallarla veya “kazuk arık” (2020, s. 164) denilen yapay nehirlerle taşınmakta, bu kanallar için ağızlar yapılmakta³⁰ ve bu ağızlar “burı” denilen, itilip birbiri içine geçen tahta parçalarıyla kapatılmaktaydı (2020, s. 443). Böylelikle suyun da kontrolü sağlanmış oluyordu. Kontrolü sağlanan su, arklar ve çukurlar aracılığıyla taşınıp tarımda kullanılabilmekteydi³¹. Bu arklar aracılığıyla şehre getirilen içme suyu, “tudun” denilen köyün büyüğünün kontrolünde dağıtılmaktaydı (2020, ss. 172, 419).

Sözlükte su değirmenleriyle ilgili de tanımlamalar bulunmaktadır. “tüşürgü” (2020, s. 214) denilen ayırım noktalarından nehirden ayrılan su değirmene yönlendirilmekte, ardından “koguş” (2020, s. 159) denilen kanallar vasıtasıyla çarkhanedeki “çıgrı” (2020, s. 182) denilen çarklar döndürülmekte, bu çarklarla birlikte çarklara bağlı olan “sibek” (2020, s. 167) adı verilen değirmen milleri de hareket etmekte ve böylelikle değirmen taşlarının da dönmesi sağlanmaktaydı. Zaman içerisinde kullanımdan dolayı değirmen taşlarının yüzeyindeki dişler aşınmakta, bu aşınma sonucunda taşlar bakıma alınıp dişleri bilenmekteydi³². Değirmende öğütülen zahirenin ince veya kalın öğütülmesini ayarlamak için değirmen taşına bağlı ve taşın inip kalkmasını sağlayan tahta parçası yani değirmen ayağına ise “itegü” (2020, s. 69) denilmektedir.

²⁸ suw böğüldi: Su, önüne çekilen bentlerden dolayı birikip çoğaldı (2020, s. 270); ol suwug böldi: Bir bentle suyu durdurdu ve topladı (2020, s. 239).

²⁹ arık kaşladı: Irmak için bent yaptı (2020, s. 473); ol arık kırlattı: Irmağa kıyı ve bent yaptı (2020, s. 341).

³⁰ ol arıknı ağızladı: O ark için ağız yaptı (2020, s. 132).

³¹ er yirin atızladı: Adam ziraat için toprağında arklar ve çukurlar açtı (2020, s. 132).

³² ol orak tışetti: O orağın dişlerini bileği. Değirmen dişlerinde de ayındır (2020, s. 328).

Eserde suyla ilişkilendirilebilecek “köprüg” (2020, s. 209) yani köprü kelimesi de yer almaktadır ancak bu köprünün taştan mı yoksa ahşaptan mı yapıldığı belirtilmemiştir.

2. El Sanatları

El sanatlarıyla ilgili sözcükler, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* içerisinde kapsamlı bir şekilde ele alınmış, detaylı açıklamalar ve örnek cümlelerle aktarımlar yapılmıştır. Bu bağlamda yer verilen dokumalara ait terimlerin detaylandırılması, dokumacılığın gündelik hayat içerisindeki önemini ve ne kadar yaygın kullanıldıklarını göstermektedir.

Sözlükte yer alan el sanatlarıyla ilgili kelimeler; dokumacılık sanatı, keçecilik sanatı, dericilik, maden sanatı ve ahşap sanatı olmak üzere beş başlık altında ele alınacaktır.

2.1. Dokumacılık Sanatı

Dokuma denilince akla ilk olarak kullanıma hazır tekstil ürünleri gelmektedir. Ancak bu ürünler, son hallerini almadan önce birçok işlemde geçmektedirler. Sözlükteki aktarımlardan bu uygulamaların hemen hemen hiç değişmeden günümüze kadar gelebildiği görülmektedir.

Dîvânu Lugâti 't-Türk'te “kulaç”³³, “kamdu”³⁴, “çığ”³⁵ ve “karı”³⁶ gibi kumaş ölçüleriyle ilgili terimlere de yer verilmiştir. Kumaş ölçü birimlerindeki çeşitlilik, birden fazla toplulukla ticari ilişkiler içerisine girildiğini dolayısıyla kumaşın da önemli bir ticari meta olduğunu göstermektedir.

Dokumalarda esas olarak pamuk, yün ve ipek olmak üzere üç çeşit malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.1.1. Yünlü ve Pamuklu Dokumalar

Yünlü dokumalarda ham madde olarak sözlükte yalnızca deve tüyü³⁷ ve “yuvlıç” (2020, s. 359) denilen tiftik yani keçinin ince yumuşak tüylerinin kullanıldığı belirtilmiş olsa da eserde çokça tekrarlanan koyunun da tüyünden yararlanıldığı şüphesizdir. Bu tüyler “çewşen” (2020, s. 505) denilen makaslarla kırılmaktaydı. Bu uygulamanın devamında yünlerin yıkanarak temizlenmesi

³³ Bir kulaç barçın: Bir kulaç ipekli kumaş (2020, s. 154).

³⁴ Dört arşın uzunluğunda, bir karış genişliğinde kumaş parçası (2020, s. 181).

³⁵ Türk arşınının adı. Arap arşınının üçte ikisi kadardır. Göçebeler arasında bununla bez arşınlanır (2020, s. 400).

³⁶ Kumaşı ölçmek için kullanılan arşın. Ölçüsü kolun dirsekle parmak ucu arasındaki kısımdır (2020, s. 444).

³⁷ yun: Yün ve devetüyü (2020, s. 494). *Ol mana yun kırkıdı*: O, yün ve deve tüyü kırkımda bana yardım etti (2020, s. 297).

gelmektedir. Ancak eserde tüylerin yıkanmasına dair bir aktarım bulunmamaktadır. Yine de sözlükte “tokımak” (2020, s. 422) denilen çamaşırcı tokmaklarının tüyleri yıkamak için de kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

Tüyler temizlendikten sonra eğrilme işleminden önce ya elle³⁸ ya da “yatan” (2020, s. 499) denilen yün ditme yayıyla ditilmektedirler³⁹. Yünü kabartmak için “sag” (2020, s. 410) denilen çubukların da kullanıldığını yine sözlükten öğrenmekteyiz. Daha sonra “urukluk yün” denilen ip yapılmaya hazır yün (2020, s. 77), “iğ” (2020, s. 41) ve iğın halkası olan “ağırşuk” (2020, s. 77) veya “çıgırı” denilen çıkırık (2020, s. 300) ile bükülerek “uruk” (2020, s. 31) veya “eğrik” (2020, s. 55) denilen eğrilmiş ipler elde edilmektedir⁴⁰. Ağırşak kelimesi sözlükte birden çok kere tekrarlanmasına rağmen ip eğirmede kullanılan diğer bir unsur olan “kirman”dan hiç söz edilmemesi dikkat çekicidir⁴¹. Eğirme işlevi sonucunda farklı tipte ipler elde edildiği anlaşılmaktadır. “Esri yışik” denilen iki renkli ip (2020, s. 63) en ilginç olmakla beraber sözlükte her ne kadar bir boyama işleminden söz edilmese de yünlerin eğrilmeden önce boyandığının bir göstergesidir. İplikler daha sonra “türşüm” (2020, s. 211) denilen yumak şekline ya da “bazınc” (2020, s. 499) veya “dava” (2020, s. 499) denilen yün çilesi şekline getirilmektedir. Bazı durumlarda hayvan kılların yıkandıktan sonra hiç işlem görmeden kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Özellikle kadınlar bu kılları kendilerine “önik”⁴² denilen zülüfler yapmak suretiyle değerlendirmişlerdir⁴³. Bu da bir çeşit dönemin modasını yansıtır olmalıdır.

İp yapmak için kullanılan diğer bir hammadde ise pamuktur⁴⁴. “Kepezlik” denilen pamuk tarlalarından (2020, s. 222) toplanan pamukların içinden çekirdeği çıkarılır⁴⁵, ardından “yatan” (2020, s. 356) denilen yaylarla bu pamuklar dövülerek açılırdı. Eğrilmek üzere hazırlanmış ve atılmış pamuğa

³⁸ *ol mana yün titişdi*: O, bana eğirmek için elle yün ditmekte yardım etti (2020, s. 257).

³⁹ Ditme: Yün, pamuk vb.ni tellere ayırarak kabartmak. *Türkçe Sözlük*. TDK, 5 Ocak 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> tam adresinden erişildi.

⁴⁰ İp eğirmekle ilgili örnekler: *Kız anası birle yıp egrışti*: Kız ip eğirmekte annesiyle yarıştı (2020, s. 110); *yıp eğrildi*: İp eğrildi (2020, s. 114); *uragut yıp egirisedi*: kadın ip eğirmek istedi (2020, s. 132); *talku yışıg*: Eğrilmiş ip (2020, s. 185); *uragut yıp tawratı*: Kadın ipi çevirip eğirdi (2020, s. 336).

⁴¹ Türklerin “uç” denilen bir ağaçtan kirman yaparak kullandıklarına dair bilgiler bulunsa da (Genç, 2015, s. 351) incelenen çevirilerde bu terime rastlanmamıştır (Atalay, 2021; Ercilasun- Akkoyunlu, 2020).

⁴² önik: kadınların kullandıkları ve keçi kılından yapılmış sahte zülüf (2020, s. 68).

⁴³ *uragut öniklendi*: Kadın keçi kılından iki takma zülüf taktı (2020, s. 136).

⁴⁴ bamuk: Pamuk, Oğuzcada (2020, s. 163); kepez: Pamuk (2020, ss. 133, 222).

⁴⁵ *ol kepez urugladı*: O pamuğun içinden çekirdeğini çıkardı (2020, s. 133).

“bistek” (2020, s. 207) denilmektedir. Pamuğun da eğrilme işlemi yünde olduğu gibi iğ ve ağırşakla yapılmaktaydı.

İpler dokumaya uygun hale getirildikten sonra dokuma tezgâhlarına yerleştirilmektedir. Bu iplerden tezgâha dik yerleştirilenlerine “arış” (2020, s. 29), enlemesine yerleştirilenlerine ise “arkag” (2020, s. 58) denilmektedir. Tezgâhtaki üst arışları alttakilerden ayıran ve birbiri üzerine sarmalanmış ipliklere ise “küzüg” (2020, s. 168) adı verilmektedir⁴⁶. Tezgâhlarda yer alan “çeçge” (2020, s. 186) denilen taraklarla hem dokumanın sıklığı hem de genişlikleri ayarlanabiliyordu.

Bu tezgâhlarda “kewiz” (2020, s. 157) ya da “yadım” (2020, s. 6) denilen halı ve kilim gibi yaygıların yanı sıra, taraklı tezgâhların kullanılarak çeşitli kumaşların ve bezlerin⁴⁷ dokunduğu verilen örneklerden de yola çıkılarak anlaşılmaktadır.

Kullanılan kumaşların da malzemesine göre çeşitlilik gösterdiği gözlenmektedir. Pamuktan üretilen “kemek”⁴⁸ ve “çek”⁴⁹ ile yünden yapılan “çekrek”⁵⁰ bunlara örnek olarak verilebilir. Pamuk ve yün gibi iki farklı cins ipin karıştırılmasıyla meydana getirilen dokumalara ise “yatuk” (2020, s. 354) denmektedir.

İpler dokumada kullanılmadığı durumda bir araya getirilerek burulmak suretiyle şalvar uçkuru, sapan ipi⁵¹, torba ağzını büzmeye yarayan ip⁵² veya örülmek suretiyle organ olarak⁵³ değerlendirilebilmektedir. Bunun dışında pamuklu iplerden fitil yapıldığı⁵⁴ veya işlenmiş pamuğun elbisenin içine konularak dikildiği⁵⁵ sözlükten öğrenilmektedir.

⁴⁶ Çözgü ipliklerinin önde ve arkada olanlarını belirlemek için yapılan bağlama işlemi, gücü (Erdoğan, 2021, s. 77).

⁴⁷ *ol böz tokuttı*: O, bez dokuttu (2020, s. 329).

⁴⁸ Pamuktan yapılmış nakışlı ve şeritli bir kumaş. Aba yapılır. Kıpçaklar onu yağmurluk olarak kullanır (2020, s. 169).

⁴⁹ Çizgili aba kumaş şeklinde pamuklu dokuma. Bundan örtü yapılır (2020, s. 411).

⁵⁰ Yünden yapılmış aba. Köleler giyer (2020, s. 208).

⁵¹ teren: şalvar uçkuru ve sapan ipi yapmak için bir araya getirilip burulan ipler (2020, s. 189).

⁵² bürük: torba ve şalvar gibi şetlerin ağzını büzmeye yarayan ip (2020, s. 166).

⁵³ *örgegen örüldi*: organ örüldü (2020, s. 97).

⁵⁴ beliklik kepez: fitil yapmak için hazırlanan pamuk (2020, s. 223).

⁵⁵ köpig: elbiseyi içine pamuk koyarak dikmek (2020, s. 176).

2.1.2. İpekli Dokumalar

Dönemin diğer bir önemli dokuma ürünü ise “barçın” (2020, s. 90), “mındatu” (2020, s. 215) veya “torku” (2020, s. 185) denilen ipekti. İpeğin üretimiyle ve ipekli kumaşların dokunmasıyla ilgili aşamalara dair sözlükte hiçbir bilgiye rastlanmamakla birlikte eğrilmeden önceki ham ipeğe “taxtu” (2020, s. 180), ibrişim haline getirilmiş ipeğe “çikin” (2020, s. 179), ipek kumaşlara ise “ağı” (2020, s. 43) dendiği öğrenilmektedir. Üretim aşamalarına dair detaya girilmemesi, bu dokuma cinsinin daha çok dışardan ithal edildiği düşüncesini uyandırmaktadır.

İpekli dokumaların değerli olduğu “agıcı” (2020, s. 69) denilen ve ipek kumaşları muhafaza etmekle görevli bir kişinin bulunmasından anlaşılacağı gibi büyüklerin ziyafetine giden kimselere “bıçış” (2020, s. 157) denilen ipekli kumaş parçalarının hediye olarak verilmesi, hükümdar yola çıktığında hükümdara verilen, içinde yiyecek ile ipekli kumaşlar bulunan hediyeye “tanuk” (2020, s. 495) denmesi ve “batrak” (2020, s. 203) denilen ucunda ipek parçası bulunan sırickla veya “beçkem” (2020, s. 211) denilen ipek parçasının savaşıların kimliğinin nişanesi olarak değer görmesi, kahramanlık alameti olarak atın kuyruğunun ipekle örülmesi⁵⁶ ipeğin hem değerli bir hediye hem de bir statü alameti olarak kullanıldığının göstergesidir.

İpeğin de değerli bir ticaret metası olduğu özellikle de Çin’den gelen ipeklilerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. “züngüm” denilen Çin ipeğinin (s. 208) “taxçek”⁵⁷, “çınaxsı”⁵⁸, “çit”⁵⁹, “boxtay”⁶⁰, “xulın”⁶¹, “eşgürti”⁶², “çuz”⁶³ gibi çeşitleri olduğu yine sözlükten öğrenilmektedir. “şalaşu”⁶⁴ ve “kez”⁶⁵ denilen ve Çin’den getirildiği belirtilen kumaş ve dokumaların da bir tür ipekli olduğu düşünülebilir. Bunlar dışında “kafgar” denilen yüzeyi çiçeklerle bezenmiş ipekli⁶⁶, “yolak barçın” (2020, s. 355) denilen çizgili ipek gibi çeşitlerinden de bahsedilmektedir. Verilen örneklerden turuncu⁶⁷, kırmızı ve yeşil⁶⁸ ipeklilerin

⁵⁶ *alp er atın çermetti*: kahraman adam atın kuyruğunu ipekle ördürdü. Bu kahramanların alametlerindedir (2020, s. 341).

⁵⁷ Bir tür Çin ipeği (2020, s. 208).

⁵⁸ Nakışlı Çin ipeği (2020, s. 213).

⁵⁹ Üzerine nakışlar basılmış Çin ipeği (2020, s. 396).

⁶⁰ Üzerinde sarı pullar olan kırmızı Çin ipeklisi (2020, s. 415).

⁶¹ Değişik renklerde olan ipeğin adı. Çin’den getirilir (2020, s. 498).

⁶² İpek cinsinden işlemeli bir Çin kumaşı (2020, s. 75).

⁶³ Kırmızı ve siyah, altınla işlenmiş Çin kumaşı, atlas (2020, s. 142).

⁶⁴ Bir Çin dokuma türü (2020, s. 192).

⁶⁵ Bir tür Çin kumaşı (2020, s. 142).

⁶⁶ Behraman ipeği (2020, s. 528).

⁶⁷ Turuncu renkli ipek (2020, s. 18).

kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen ipekli dokumaların çeşitliliğinden ve bezemelerin zenginliklerinden yola çıkılarak bu renk yelpazesinin daha da geniş olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.

İpekli kumaşların şal⁶⁹, döşek⁷⁰, gelin odası⁷¹, gelin çardağı için perde⁷², yastık kulağı ve kuyruğu⁷³ veya yıpranmış olan kumaşlar için yama⁷⁴ olarak kullanıldığı, eğrildikten sonra dokumada kullanılmayan ipeklerden ise “sakalduruk”⁷⁵ yapıldığı veya atın kuyruğunun bunlarla örüldüğü⁷⁶ kaydedilmiştir.

Sözlükten edinilen bilgiler doğrultusunda ipekli kumaşların üzerine nakışlı bezemeler yapıldığı⁷⁷ ve altın iplikle tasvirleri işlendiği⁷⁸ öğrenilmektedir. Bu tarz nakışlı kumaşlara da “kerim” (2020, s. 171) denmektedir.

2.2. Keçecilik Sanatı

Dîvânu Lugâti 't-Türk'te keçecilik sanatının üretim aşamalarıyla veya teknikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. “Kidiz” (2020, s. 157) denilen keçenin ham maddesi, dokumalarda da bahsedildiği gibi kırılmasının ardından yıkanıp, kurutulup, ditildikten sonra kullanıma hazır hale getiriliyor olmalıdır. Bu işlemlerden geçtikten sonra hazırlanmış “kidizlik yün”ler (2020, s. 222) dövülerek⁷⁹ keçeleştirilmektedir. Ortaya çıkan bu keçe parçaları, şualama⁸⁰ veya teyelleme⁸¹ denilen bir dikiş tekniğiyle bir araya getirilmektedir.

⁶⁸ *kılnu bilse kızıl keder yaranu bilse yaşıl keder*: kadın kocasıyla iyi geçinmek isterse kırmızı ipek giyer, naz ve cilve yapmak isterse yeşil ipek giyer (2020, s. 170).

⁶⁹ aşüklük barçın: şal için kullanılan uçları ipekli kumaş (2020, s. 78).

⁷⁰ töşeklik barçın: yatak vb. şeyler yapmak için hazırlanan ipek (2020, s. 223).

⁷¹ mundaru: ipekten gelin odası (2020, s. 230).

⁷² tolwır: perde. Bu da kadınlar için düzenlenen gelin çardağıdır. Atlastan ve ipektan yapılır (2020, s. 199).

⁷³ önik: yastıkların ipek kulak ve kuyrukları (2020, s. 69).

⁷⁴ yamag: yama. İpeğin yaması ipekle yünün yaması yünle daha uygun olur (2020, s. 360).

⁷⁵ İpektan örülmüş bir ipin adıdır. Başlık sıkı dursun ve düşmesin diye çene altından bağlanır (2020, s. 23).

⁷⁶ *alp er atın çermetti*: kahraman adam atının kuyruğunu ipekle ördürdü (2020, s. 341).

⁷⁷ bezek: nakış süsleme (2020, s. 166).

⁷⁸ *kız çigin çignedi*: kız altın iplikle ipekli kumaşlar üzerine tasvirler dikti (2020, s. 473).

⁷⁹ tos tos: birşeye vurmak, örneğin keçe (2020, s. 143).

⁸⁰ *kız anasına kidiz sarışdı*: kız annesine şualama dikişiyle keçe dikmede çok yardım etti (2020, s. 259).

Keçelerden ayakkabı⁸², yağmurluk⁸³ ve çobanların kullandıkları “keyük” denilen kepenekler (2020, s. 417) üretilmekteydi. Kepeneklerin omuzlarına dikilen, tipi ve yağmurdan korumak için çobanların başlarına örttüğü keçe parçalarına ise “yanalduruk” denmekteydi (2020, s. 508). Yine çobanlar tarafından yağmurlu ve karlı havalarda giyilen küçük keçelere “yaptaç” (2020, s. 365), ince keçelere ise “çaydam” (2020, s. 422) adı veriliyordu. Keçeden yapılan diğer bir unsur ise börtür (2020, s. 155). Börtü yapımında “börtü yanı” (2020, s. 494) denen kalıplar kullanılmakta ve üretimi yapılan börtüler, altın pullarla süslenebilmekteydi⁸⁴. Giyim dışında bu keçelerden kız çocuklarının oynayabilmeleri için insan şeklinde “kodurçuk” (2020, s. 220) denilen oyuncak bebekler de yapılmaktaydı. Bazen bu keçeler güvenlenmekte ve bu güveler de silkelenerek temizlenmekteydi⁸⁵.

Keçelerin sade olarak kullanıldığı gibi detaylı motiflerle süslendiğine dair örnekler de sözlükte yer almaktadır⁸⁶. Özellikle nakışlı Kâşgar keçeleri için “kimişge” (2020, s. 214) teriminin kullanılması yani diğer keçe türlerinden ayırıcı bir isimle anılması, Kâşgar’ın keçe üretiminde önemli bir yere sahip olduğunu düşündürmektedir.

2.3. Dericilik Sanatı

Hayvancılığın önemli bir yere sahip olduğu göçebe ve yarı göçebe Türk toplumlarında hayvansal ürünler de üretimin önemli bir parçası haline gelmiştir. Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere Türk toplumlarında at, deve, keçi gibi hayvanlar tercih edilmekte bunun yanında samur ve karsak⁸⁷ gibi hayvanların derisinden de kürk yapıldığı anlaşılmaktadır. Sayılan örneklerin dışında büyük baş hayvanların da derilerinden yararlanılmıştır.

Oldukça dayanıklı bir malzeme olan derinin hayvandan yüzüldükten sonra “kandır” (2020, s. 199) denilen tabaklanmaya uygun kısmı alınarak “erük”

⁸¹ *ol kızka kidiz sırttı*: o, keçeyi kıza sıkıca ve bükütürerek teyelletti (2020, s. 328). Teyel: seyrek ve eğreti dikiş. *Türkçe Sözlük*. 6 Ocak 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> tam adresinden erişildi.

⁸² *ol mana uyma talkışdı*: o, bana kendisinden ayakkabı yapılan keçeyi bükmede yardım etti (2020, s. 292); *ol mana uyma basışdı*: o, Türkmenlerin ayakkabı yapımında kullandıkları keçeyi yapmada bana yardım etti (2020, s. 261).

⁸³ kedüzlük kidiz: yağmurluk yapmak için hazırlanış keçe (2020, s. 223).

⁸⁴ *börk burtaladı*: börtü altın pullar yapıştırdı (2020, s. 489).

⁸⁵ *er kidiz küyeledi*: adam keçeden silkeleyerek güveyi söktü (2020, s. 482).

⁸⁶ *ol kidizni esriledi*: o keçeyi dövmeler yaparak kaplan derisi gibi nakışladı (2020, s. 138).

⁸⁷ Köpekgillerden, soluk kahverengi, karnı beyaz tüylü, kısa kulaklı, postundan kürk yapılan bir tür memeli (*Vulpes corsac*). *Türkçe Sözlük*. 8 Ocak 2022’de <https://sozluk.gov.tr/> tam adresinden erişildi.

(2020, s. 33) denilen malzemeye tabaklama işlemi gerçekleştirilmekteydi⁸⁸. Tabaklandıktan sonra herhangi bir işlem görmemiş deriye “gön” (2020, s. 484) denmekteydi. “Gön” halindeki deri daha sonra boyanıp cilalanarak “gönü” (2020, s. 489) yani sahtiyan haline getirilmekteydi. Tabaklandıktan sonra boyanmadan bırakılan beyaz deriye “tatırğa” (2020, s. 214), kürk için ayrılan deriye “emşen” (2020, s. 53), ayakkabı yapmak için kullanılan deriye “etüklük sargı” (2020, s. 78) adı verilmekteydi. Samur ve tegin gibi hayvanlardan elde edilen kürklere “içüg” (2020, s. 32; Atalay, 2021, c. I, s. 69), bu “içüg”lerin elbisenin iç kısmına geçirilerek dikilmesine ise “içüglemek” denilmekteydi (Atalay, 2021, c. I, s. 305).

Kullanıma hazırlanan bu derilerden ayakkabı, sıırım ve su kapları yapılmaktaydı. Deriden yapılan Türk ayakkabısına “izlik” (2020, s. 51), çarık yapılan devenin ayak derisine “buçğag” (2020, s. 203), çarık yapımı için hazırlanan malzemeye “çarukluk” (2020, s. 221) adı veriliyordu. Sırımın kendisine sırım⁸⁹, deriyi sıırım şeklinde kesme işine “sırım sıdırğan” (2020, s. 225), keçi derisinden kesilen Türk sıırımına “yarındak” (2020, s. 370) ve yine deriden kesilen kayışlara “kadış”⁹⁰ denilmekteydi. Deriden çeşitli sıvı saklama kapları da üretilmekteydi. Atın ayak derisinden yapılan ve içine kırmızı konulan tulumu “bıtık” (2020, s. 162), at derisinden yapılan, içine süt ve kırmızı konulan tulumumsu şeye “kasuk” (2020, s. 164), deriden yapılan su kabına “könek” (2020, s. 168), deriden veya ağaçtan yapılmış geniş kaplara “sarnıç” (2020, s. 198) adı veriliyordu. Bahsedilenler dışında “kesürgü” (2020, s. 214) denilen meşin torbalar, “dereka” denilen deri kalkanlar⁹¹ ve yüksükler⁹² yapılmaktaydı.

2.4. Ahşap Sanatı

Ahşap işlerinde “kerki”⁹³, “törpigü”⁹⁴, baldu⁹⁵ gibi aletler yanında delici aletlerin⁹⁶ de kullanıldığına dair bilgimiz bulunsa da verilen örneklerin tamamı, ahşapların kabaca şekillendirilerek kullanıldığına ve herhangi bir sanat eserinin üretiminde ahşaba yer verilmediğine işaret etmektedir.

⁸⁸ *teri erükledi*: deriyi tabakladı (2020, s. 33, 134); *koguş*: tabaklanmış veya tabaklanmamış deri (2020, s. 59); *ol teri yumşattı*: deriyi tabaklamak (2020, s. 343).

⁸⁹ *sırım*: deri ip, kayış (2020, s. 211).

⁹⁰ *kadış*: kesilen hayvanların derisinden dilinerek yapılan kayış (2020, s. 159).

⁹¹ *tura kalkan*: kalkan ve deri kalkan (dereka) (2020, s. 443).

⁹² *yüksük*: okçunun parmağındaki yüksüğe benzer şey, tunçtan veya deriden yapılır. Terzi iğne batmasından korunmak için onu parmağına takar (2020, s. 368).

⁹³ *kerki*: keser (2020, s. 186).

⁹⁴ *törpigü*: tahtaları törpüleyen törpü (2020, s. 215).

⁹⁵ *baldu*: balta (s. 181); *otun kesesi baldu*: odun kesen balta (2020, s. 6).

⁹⁶ *ol anar yıgaç üntürdi*: o tahta deldirdi (2020, s. 128).

Çadırın ana direğini meydana getiren “sırıkluk yığaç”⁹⁷ ve üzüm bağlarında çardak için kullanılan “badiçlık yığaç”⁹⁸ veya “adaklık”⁹⁹ denilen ağaçlar dışında ahşaptan oyulmuş şeylere “kadık” (2020, s. 164) denilmekteydi. “Çanak” (2020, s. 164) denilen tuzluklar, “körge” (2020, s. 186) denilen tabaklar, “sarnıç”¹⁰⁰ denilen geniş kaplar, “togaklık” (2020, s. 221) denilen süzgeçler, “yasgaç” denilen hamur tahtaları (2020, s. 365), “sokım” (2020, s. 171) denilen ışıklı ok uçları bu gruba girmektedir. Bunlar dışında “ükek” denilen sandık ya da tabutlar (2020, s. 37), “tapçan” (2020, s. 188) denilen üç ayaklı sehpa veya tabureler yapıldığı ve “egdü” denilen ucu kıvrık bıçaklarla (2020, s. 62) kılıç veya bıçak kınlarının¹⁰¹ oyulduğu anlaşılmaktadır.

2.5. Maden Sanatı

Sözlükte açık bir şekilde belirtilmese de bozkır toplumlarının maden işlemede dönemine göre ileri bir seviyede oldukları buluntulardan anlaşılmaktadır. Bu işlerde ham madde olarak bakır¹⁰², kurşun¹⁰³, tunç¹⁰⁴, demir, çelik¹⁰⁵, altın, gümüş gibi malzemeler kullanıldığı öğrenilmektedir. Bu cevherlerin ne kadarının bölgede yer aldığı sözlükte bildirilmemekte, yalnızca “bakırlık tag”¹⁰⁶ denilirken bakır madeni bakımından zengin yerler kastedilmekte ve “Barxan”¹⁰⁷ bölgesinden bahsedilirken kalenin altında altın madenlerinin olduğu belirtilmektedir. Bunlar dışında kaynağından söz edilmeyen ancak çokça kullanıldığını gördüğümüz bakır ve demir gibi metallerin de bu bölgelerde çıkarıldığı düşünülebilir.

Bu madenlerden hem günlük hayatın ihtiyaçları karşılanmakta hem de takı gibi süs eşyaları yapılmaktaydı. Metaller yapılmak istenen nesneye göre ya dövülerek¹⁰⁸ ya da döküm tekniğiyle şekillendirilmekteydi. Dövülerek işlenecek olan cevher körüklerle¹⁰⁹ harlanan ve “közegü”yle karıştırılan¹¹⁰ ocaklarda

⁹⁷ sırıkluk yığaç: çadırın ana direğinin yapılması için hazırlanan ağaç (2020, s. 221).

⁹⁸ badiçlık yığaç: üzüm çardağı yapmak için hazırlanmış tahta (2020, s. 220).

⁹⁹ adaklık: üzüm bağlarında çardak için kullanılan ağaç (2020, s. 77).

¹⁰⁰ Deriden veya ağaçtan yapılmış geniş kap (2020, s. 198).

¹⁰¹ kın: kılıç ve bıçağın kını (2020, s. 404).

¹⁰² bakır: bakır (2020, s. 155).

¹⁰³ kurugim: kurşun (2020, s. 224).

¹⁰⁴ çodın: tunç (2020, s. 176); tuç: sarı tunç (2020, s. 397).

¹⁰⁵ kurç temür: çelik (2020, s. 149).

¹⁰⁶ bakırlık tag: bakırlı dağ (2020, s. 217).

¹⁰⁷ barxan: Kaşgar civarında yüksek bir dağın zerindeki kale, altında altın madenleri vardır (2020, s. 188).

¹⁰⁸ kılıç tokuldu: kılıç ve bıçak dövüldü (2020, s. 269); ol kılıç tokattı: o kılıç ve bıçak dövüldü (2020, s. 329).

¹⁰⁹ körük: kuyumcu ve demirci körüğü (2020, s. 168).

ısıtılmakta, “kıskaç” (2020, s. 198) denen kerpetenlerle tutularak “bazgan” (2020, s. 190) denilen çekiçlerle şekillendirilmekteydi. Kaba işi biten malzeme, törpülerle¹¹¹ düzeltilerek kullanıma hazır hale getiriliyordu.

Demir malzemenin daha çok dövülerek şekillendirildiği ve bu madenden “çij” (2020, s. 398) denilen demir çivi, “küpe yarık” denilen demirden zırhlar (2020, s. 441), miğfer¹¹², kalkan¹¹³, kılıç, “bügde” (2020, s. 181) denilen hançerler, bıçaklar¹¹⁴, “baldı” denilen baltalar (2020, s. 181) yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kılıç, hançer veya bıçak gibi aletlerin kabzaya sokulan kuyruk kısmına “toğdu” (2020, s. 182) veya “boyun”¹¹⁵ denilmekteydi. Kılıç ve bıçak kabzası yapmak için uygun olan her malzemeye “saplık” (2020, s. 205) adı verilmiştir. Kabzaların yapımında daha çok boynuz tercih edildiği ve sözlükte yer alan “arkar”¹¹⁶ ve “çatuk”¹¹⁷ gibi boynuz çeşitlerinin yanı sıra sığır boynuzundan da yararlanıldığı düşünülmektedir. Bu saplar “sorguçlanarak”¹¹⁸ yani çeşitli yapıştırıcılarla kuyruk kısmına sabitlenmekteydi. Yapıştırıcı olarak “tüşürgün”¹¹⁹ denilen zambak ağaçlarından elde edilen “tüşkün”¹²⁰ ve “sorkiç”¹²¹ gibi maddeler kullanılmaktaydı. Yapıştırma işlemi de tamamlanan bu aletler, son olarak “nijdag” (2020, s. 203) denilen taşlarla bilenmekte ve kullanıma hazır hale getirilmekteydiler.

“Kuyma” denilen döküm tekniği ise havan, kandil ve çekiç gibi metal eşyaların üretilmesinde kullanılmıştır¹²². Altın ve gümüş gibi madenler “köyde” (2020, s. 420) denilen ocaklarda, demirler ise “temürlük”¹²³ denen yerlerde eritilmekteydi. Sözlükte açık bir şekilde belirtilmese de günlük kullanım

¹¹⁰ közegü: tandırda ateşi karıştırma demiri (2020, s. 194).

¹¹¹ *ol mana temür iğesti*: o bana demir gibi şeyleri törpülemeye yardımcı oldu (2020, s. 94).

¹¹² yaşıklıg er: demirden, beyzi miğfer giymiş adam (2020, s. 370).

¹¹³ tura kalkan: kalkan ve deri kalkan (dereka) (2020, s. 443).

¹¹⁴ egdü: ucu kıvrılmış bıçak. Kılıç vb. şeylerin kınlarını oymak için kullanılır (2020, s. 62); kezlik: kadınların kaftanlarının altına taktıkları küçük bıçak (2020, s. 209).

¹¹⁵ kılıç boynu: kılıcın sapa giren kısmı (2020, s. 418).

¹¹⁶ arkar: dağ keçisi, boynuzundan bıçak sapı yapılır (2020, s. 58).

¹¹⁷ çatuk: Çin'den getirilen deniz balığı boynuzu. Ağaç kökü olduğu da söylenir. Bundan bıçak sapı yapılır (2020, s. 442).

¹¹⁸ sorguçlanmak: bıçağın sapı zambak ile löklenerek sabitleştirildi (2020, s. 312).

¹¹⁹ tüşürgün: zambak ağacı (2020, s. 227).

¹²⁰ tüşgün: geven (kitre, zambak çıkarılan bir tür çalı) (2020, s. 192).

¹²¹ sorkiç: lök ağacının reçinesidir. Bununla kılıç, bıçak, hançer kabzaları sağlamlaştırılır (2020, s. 198).

¹²² kuyma: çekiçle döverek değil dökme yoluyla maden filizinden yapılan havan, kandil ve çekiç gibi aletler (2020, s. 420).

¹²³ temürlük: demir madeninin eritilip demirin çıkarıldığı yer (2020, s. 222).

kaplarının üretiminde, şekillendirilmesindeki kolaylıktan dolayı bakır madenin tercih edildiği tahmin edilmektedir¹²⁴. “Iwrık” (2020, s. 49) denilen ibrikler, “eşiç” denilen tencereler¹²⁵, “kumgan” (2020, s. 190) denilen güğümler, “saç” (2020, s. 408) denilen kızartma kapları yine döküm tekniğiyle elde ediliyor olmalıdır. Bu gibi objelerin yamulması veya çökmesi durumunda yine dövülerek düzeltilebiliyorlardı¹²⁶.

Günlük kullanım malzemelerinin yanı sıra süs eşyalarının da üretiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. “Üğmek” denilen altın veya gümüşten kadın halkaları (2020, s. 51)¹²⁷, küpeler¹²⁸, taşlarla bezenmiş yüzükler¹²⁹, “tuş” denilen altın ve gümüşten kemer tokaları (2020, s. 399) bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bu gibi değerli malzemelerin süslenmesine dair çok ayrıntılı bilgiler verilmese de “bogmak” denilen inci ve mücevher kakılmış altın vb. şeylerden yapılan gerdanlık ve kolyelerden (2020, s. 204) bahsedilmesi, kakma tekniğinin kullanıldığına dair bizlere bu konuda fikir sunmaktadır.

2.6. Seramik Sanatı

Dîvânu Lugâti't-Türk, pişmiş topraktan yapılmış ürünlerle ilgili oldukça geniş bir terminolojiyi bize aktarmaktadır. Seramik için kullanılacak çamura “toy” (2020, s. 405), “çoku barı”¹³⁰ ya da “titig”¹³¹ denilmekteydi. Seramiğin yapım aşamalarına dair bilgi bulunmasa da elde ya da bir çark yardımıyla şekillendirilmesinin ardından güneşte kurutularak fırınladığı düşünülebilir. Fırınlamanın ardından bir kısım kapların olduğu gibi bırakıldığı, bir kısmının ise sırlanarak kullanıldığı veyahut sırlandıktan sonra süslendiği anlaşılmaktadır. Özellikle “sır” kelimesi için yapılan “Çin kâselerine sürülen ve üzerlerine işleme yapılan macun” (2020, s. 141) açıklaması, sırlama işleminin Çin’den öğrenildiğini düşündürmektedir. Kaplar sırlandıktan sonra sırn kuruması

¹²⁴ çodın eşiç: tunç tencere (2020, s. 176).

¹²⁵ *er eşiçlendi*: adam tencere sahibi oldu (2020, s. 129); *eşiç örçüklendi*: tencerenin altına ayak koydu (2020, s. 136).

¹²⁶ *ol ayak aşladı*: o yemek kabı vb. şeylerin çöken yerini düzeltti (2020, s. 126).

¹²⁷ *bakan*: piriçten yapılan halka ve boyun halkası. *Altun bakan*: altından yapılan halka (2020, s. 172).

¹²⁸ *tolgag*: kadın küpesi (2020, s. 320); *uragut ügmeklendi*: kadın küpe taktı (s. 137); *küpe*: küpe (2020, s. 441).

¹²⁹ *yüzük*: yüzük (2020, s. 355); *Yüce Allah göğü firuze yeşilliğinde yarattı. Yıldızları da yeşim gibi üzerine serpti. Onlar yüzükte kullanılan beyaz taşlardır...* (2020, s. 143).

¹³⁰ *çoku barı*: pota çamuru (2020, s. 453).

¹³¹ *közeçlik titig*: testi yapmak için hazırlanan çamur (2020, s. 223).

beklenmekte, ardından üzerine bezemeler işlenmektedir¹³². Burada tarifi yapılan bir sırüstü bezeme tekniğidir. Bundan sonraki aşamada sırla kaplanmış ve bezenmiş bu kaplar, tekrar fırınlanarak sırn camlaşması ve boyanın sıra içine karışması sağlanır.

Sözlükte “çalın” (2020, s. 498) denilen bir tür Çin kâsesinden de bahsedilmektedir. Buradan yola çıkılarak ipek kadar olmasa bile seramik ürünlerin de ticari meta olarak değerlendirildiği hatta ticaretin ilerletilmesi neticesinde Çin kâselerine benzer formlarda sırlı seramiklerin de Türkler tarafından üretilmiş olabileceği öne sürülebilir.

Sözlükte sırsız seramiklerin üzerlerine de süslemeler yapıldığı yönünde ibareler yer almaktadır. “Çeşkel” denilen terim, kanat tüyleri şeklinde burmalarla süslenmiş seramikleri ifade etmek için kullanılmıştır (2020, s. 210). Şüphesiz daha birçok şekilde seramikler süslenmiş olsalar da bunlara sözlükte yer verilmemiştir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

3.1. Mimari

Dîvânu Lugâti't-Türk, çağımıza aktardığı sözcük hazinesi bakımından paha biçilemez bir eser olmasının yanı sıra döneminin mimari ve el sanatlarına dair içeriğiyle de ön plana çıkmaktadır. Sözlükteki aktarımların sadece kelimelerle sınırlı kalmayıp örnek cümleler, beyitler ve dördlüklerle açılması; eserin daha anlaşılır olmasını sağlamış, bu da yorumlanmasını kolaylaştırmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te şehircilikle ilgili terimler çok fazla olmamakla beraber temel kavramların aktarıldığı söylenebilir. Türkler, yerleştikleri şehirler için hem “balık” hem de “kend” kavramlarını kullanmışlardır. Bazen bu iki kelime, birbirinin yerine de kullanılabilmekteydi. Kâşgarlı'ya göre “kend” sözcüğü Oğuzlar tarafından köy manasında kullanılmış ancak bununla beraber bazen de şehir manasında kullanıldığı görülmüştür (Sümer, 2019, s. 1). Balık kelimesine ilk olarak Orhon yazıtlarında rastlanmaktadır. Kale ve saray manasını da içine alan kelime bu yazıtlarda “şehir” anlamında kullanılmıştır (Donuk, 1992, s. 12). Emel Esin halkın çadırlarda veya çadır şeklinde ahşaptan veya balçıktan yapılmış evlerde oturduğunu İbni Havkal'dan aktarmaktadır. Buradan yola çıkarak Gök-Türk ve Uygur metinlerinde şehir anlamına gelen ve Kâşgarlı'nın “balçık” ile aynı manada kullandığı “balık” teriminin ilk devirlerde ordu kurganı ve mabetler etrafında iç içe surlardan meydana gelen bir yapıya sahip olduğunu söylemektedir (Esin, 1968, ss. 146-147). Bu kelime, Uygurların son

¹³² sal: tutkaldan alınan yapıştırıcılar. Çin kaplarına sürülür sonra üzerine nakış işlenir (2020, s. 412); *ayakçı ayak sırladı*: kap ustası tutkal yapıştırıcılarını nakış işlemek üzere kaba sürdü (2020, s. 472).

zamanlarına doğru unutulmuş yerini Soğdca'dan gelen “kent” ve Farsça “şehir” kelimelerine bırakmıştır (Donuk, 1992, s. 12).

“kent” ve “balık” kelimelerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sıkça tekrarlanmış olması, Türklerin şehir hayatını benimsediklerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir (Ercilasun, 2019, s. 36). Bu yerleşim yerleri, burçlarla desteklenen surlarla çevrelenmiştir. Ancak ne yazık ki eserde şehrin kapıları ve surların içinde kalan kısımlarla ilgili herhangi bir aktarım bulunmamakta yalnızca örnek cümlelerden yola çıkılarak bazı evlerin bitişik nizamda inşa edildikleri, şehir içinde dükkânların ve çeşitli depolama mekânlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Şehir yapısı hakkında S. F. Starr'ın Belh şehri için yaptığı tasvir, oldukça aydınlatıcıdır. “Kentin surları neredeyse 400 hektarlık bir alanı kaplıyordu. Şehrin en dıştaki kısımlarıyla bahçelerini koruyan surlar ise 120 km. uzunluğundaydı... Ardından kentin dışında kalan evler, pazarlar ve dışarıdan gelen tüccarlar için meşhur rabat meydanı yer alıyordu. Sonrasında seyyahlar kentin surlarını görüyorlardı... Belh'te bu duvarlar, güneşte kurutulmuş tuğlalarla fırınlanmış tuğlaların eğimli bir halde birbirine bakar vaziyette sıralanmasından meydana geliyordu... Bu istihkâm duvarları; içerisinde ya bir ya da iki katlı evlerin, pazarların ve çeşitli inançlara mensup mabetlerin bulunduğu şehristanı belirlemiş oluyordu. Şehristanın içinde daha yüksek duvarlara sahip içkale yer alıyordu. Hükümdarın sarayı ve vezirlerin çalışma yeri, burasıydı” (Starr, 2019, s. 72).

Surların dışında ise korunma amaçlı kulelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kuleler hem gözetleme hem de haberleşme amacıyla kullanılmaktaydılar. Çin elçisi Hüen-Çang, 629 yılında Çin'in Kansu eyaletinden Hindistan'ı ziyaret etmek üzere Koçu Krallığı'na tabi I-Gu şehrine gelinceye kadar bu kulelerden beş tane gördüğünü aktarmakta ve bunların aynı zamanda bir askeri karakol olduğunu söylemektedir (Sümer, 2019, s. 12). Ayrıca yollar üzerine sebillerin inşa ediliyor olması, bölgedeki ticaret akışının devamlılığını sağlayabilmek için tüccarların güvenlik ve yolculuk sırasındaki ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışıldığını göstermektedir.

Şehirleri meydana getiren meskenler ve surlar için sözlükte geçen en uygun inşa malzemesi, pişmiş kerpiçtir. Şehir manasına gelen “balık” teriminin aynı zamanda balçık anlamına gelmesi, evlerin ve kale duvarlarının kerpiçle inşa edildiği düşüncesini uyandırmaktadır. Bu sebeple kerpiçten yapılan şehir ve kaleler için asıl anlamı çamur olan “balık” kelimesi kullanılmış olmalıdır (Ercilasun, 2019, s. 36; Kafesoğlu, 1996, s. 309). Bununla birlikte Hun hükümdarının danışmanının Çin elçisine verdiği cevapta (MÖ. 174) Çin yerleşiklerine “Ey toprak evde oturanlar!” diye seslenerek yerleşik hayatı eleştirmesi (Ercilasun, 2019, s. 33), bölgede Türklerin göçebelige devam ederken Çinlilerin kerpiçten inşa edilmiş evlerde oturduklarını göstermektedir. Zaman içerisinde Türkler de yerleşik hayata geçtikçe bu kerpiç mimariyi

benimsemiş ve kullanmışlardır. Cezar, bu malzemeyi sıkıştırılıp güneşte kurutulmuş balçıktan meydana getirilen tuğla yani bir çeşit sağlam kerpiç olarak tanımlamaktadır (Cezar, 1977, s. 68). Diğer bir kaynakta Türklerin kurdukları ilk iki şehrin surlarının muntazam bir taş işçiliğiyle meydana getirilmiş olduğunun belirtilmesi (Ercilasun, 2019, s. 29) ise Türklerin iki malzemeyi de kullanmaktaki ustalığını ortaya koymaktadır.

Harabe olmuş yerleşim yerlerinin “yurt” diye adlandırılması da etrafta birden fazla harabe halde yerleşim yerinin bulunduğu ve bunun isimlendirilmesine gerek duyulduğu izlenimini bırakmaktadır. Doğal olarak kerpiçle meydana getirilmiş yerleşim yerleri, şiddetli bir yağmur (İzgi, 1989, s. 57) veya bir istila¹³³ karşısında ciddi hasar görebilmekteydi. Böyle durumlarda halk, bakiyeleri temizleyip yeniden inşaat yapmak yerine eski yerleşimlerin malzemesini kullanarak civarda daha uygun bir alan belirleyip oraya yerleşmeyi tercih etmektedir. M. 1164/5 yılında Buhara'ya yapılacak olan dış sur için kalenin duvarlarındaki pişmiş kerpiçten yapılmış burçlar sökülüştür (Göksu, 2013, s. 39). Bu olay da doğal olarak birçok harabe şehir doğurmaktadır.

Surların içinde yer alan evlerin biçimleri hakkında sözlükte detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Genel kanıya göre çadır yapısının ev mimarisine yansıtıldığı söylenir. Bu tipi yansıtan tek mekânlı hanelerin inşasının söz konusu olabileceği gibi sözlükteki mekân adlandırmalarından yola çıkılarak sofa, mutfak ve başoda gibi mekânlar ihtiva eden daha geniş kapsamlı evlerin de inşa edilmiş olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca 982 yılında Uygur iline gelen Çin elçisi Wang Yente'nin Beşbalık şehrinde binaların çoğunun iki katlı (İzgi, 1989, s. 66) ve beyaz badanalı (İzgi, 1989, s. 57) olduğunu aktarması bu konudaki tasvirlerimizi güçlendirmektedir. Diğer bir tanımda ise şehirdeki evlerin 4/5'inin genişliğinin 35 metre kare olduğundan, iki ya da üç katlı olarak inşa edilebildiklerinden sadece belli ailelerin daha geniş evlerde yaşayabildiklerinden ve bazı evlerin 50 odalı olabildiğinden söz edilmektedir. Bu evlerde kışın kömür benzeri maddeler yakılmakta ve evin içine döşenmiş borularla ısı, eve dağıtılmaktaydı. Sıcak bölgelerde ise evlerin üzerine içeride hava dolaşımını sağlayacak bacalar (badgir/windcatcher) inşa edilmekteydi. Ayrıca güneşten ve sıcaktan korunmak için evlerin birer bodrumu bulunabilmekteydi (Starr, 2019, s. 76).

Türkler Orta Asya'ya geldiklerinde burada karşılaştıkları Çinliler, Toharlar, Brahmanlar, Tibetliler gibi yerleşik kavimlerle etkileşim içerisine girmişler ve kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Bu yerli kavimlerin en eskilerinden biri de

¹³³ Bu, düşman istilasının yanı sıra istenmeyen hayvanların çoğalması olarak da algılanabilir. Zira Faruk Sümer, Karahanlıların Bartuc köyünden bahsederken burada çoğalan yılanlar yüzünden halkın köyü terk ettiğini aktarmaktadır (Sümer, 2019, s. 75).

ticaretle uğraşan Soğdlardır. Kurdukları ticaret kolonileri ve gittikleri yerlerde benimsedikleri yerleşik hayat neticesinde kültürlerini yayma imkânı bulan Soğdlar, yaşam tarzları bakımından bölgedeki yarı göçer Türkler üzerinde de etkili olmuştur. Yerleşik yaşamın konar-göçer yaşama göre daha zahmetsiz olması, bu etkileşimi hızlandırmıştır (Vasary, 2007, ss. 32-33). Bu etkileşim daha çok kültür alanında olmakla beraber (Erdoğan, 2019, ss. 79-90) Türklerin yerleşim sürecinde ve sonrasında özellikle mimaride ve tarımda kendini göstermiş olmalıdır. Semerkant, Buhara ve çevre şehirlerin içinden akan nehirler ve sulama kanalları, büyük ve küçük salonlarıyla kompleks oluşturan binalar ve şehir düzenleri, yerleşik hayatı yeni benimseyecek olan Türklerin kentleşme aşamasında etkilendikleri unsurlar arasında sayılabilir (Aydınlı, 2014, s. 122).

Dönemin diğer bir barınma mekânını da çadırlar oluşturmaktadır. Çadırlar, taşımadaki kolaylığından dolayı göçebe yaşam tarzına uygun bir yapıya sahiptir. Sözlükte sadece çadırı meydana getiren kısımlardan bahsedilmiş, çadırın kullanımı ve günlük hayattaki yeri hakkında herhangi bir bilgiye değinilmemiştir. Oysa çadırların renkleri ve bezemeleri dahi bir statü göstergesi olarak kabul edilmekte, içinde kalan aileye göre çeşitlilik arz etmekteydi. Eserde bunlara değinilmemiş olması, iki şeye işaret ediyor olabilir: Birincisi Kâşgarlı bunları aktaracak kadar önemli görmemiş (ki ipekli kumaşları oldukça detaylı aktaran ve eserinde renklerle anlamlarına ayrı ayrı yer veren birisinin bu detaya önem vermeme ihtimali yok gibi görünüyor); ikincisi ise sözlüğün meydana getirildiği saha yönetim merkezlerinden uzakta yer almaktaydı.

Bununla birlikte “çadır direği” ile ilgili birden çok örnek cümle verilmesi, direkli çadır olarak bilinen ikinci bir tür çadırın da kullanıldığını düşündürmektedir. Yalnızca bu direklerin çadırın ortasına mı yerleştirildiği yoksa konik çadırlar gibi kenarlara yerleştirilerek yukarıdan birleştirilmek suretiyle bir iskelet oluşturulup üzerinin ağaç kabuğu veya keçeyle mi örtüldüğü konusu açık değildir (Kirişçioğlu, 2019, s. 105).

*Dîvânu Lugâti 't-Türk'*ten anlaşıldığı üzere Kâşgarlı Mahmûd'un dolaştığı coğrafyalarda gelişmiş bir su mimarisi söz konusuydu. Ebûbekr bin Abdullah bin Aybek ed-Devâdârî tarafından yazılan eserde *Ulu Han Ata Bitigçi* adlı kitaba dayanarak Türklerin kurdukları ilk şehirlerde (Kaşarmak ve Abdarmak) evlerin içlerine kadar kanallarla su getirdikleri öğrenilmektedir (Ercilasun, 2019, s. 28). Bunun dışında Çin elçisi Wang Yen-te, Chin Ling dağlarından çıkan nehrin başşehrin bütün çevresini dolaştıktan sonra tarlaları ve bahçeleri sulayarak su değirmenlerini de çalıştırdığını aktarmaktadır (İzgi, 1989, s. 57). Batı Türkistan'a gelen Çinli Taoist Rahip Ç'ang Ç'un (1221-1224) ise Semerkand şehrinin çevresinde su kemerleri ve havuzlar yer aldığını, Almalık halkının kemerlerle su getirip tarlalarını suladığını not etmektedir (Sümer, 2019, s. 89). Horasan'da da ırmak kenarına inşa edilen sarayın bostanına yine

kanallarla su taşınmaktaydı (Göksu, 2013, s. 44). Talas toprakları, ırmaklara açılan arklar ile sulanmaktaydı (Sümer, 2019, s. 90). Buhara şehrinin çevresi, 12 adet su kanalıyla çevrelenmiştir. Bu kanallar sadece var olan yerleşim yerlerine su taşımak için açılmamakta, bazı durumlarda yerleşim kurulmadan önce belirlenen yere kanallarla su getirilmekte ardından bölge, bayındır bir hale gelmekteydi (Göksu, 2013, ss. 46-49). Bunların yanı sıra Türk devrine ait bir şehrin su sistemleri hakkında bizlere en güçlü kanıtları, Ak-Beşim şehri sunmaktadır. 5. ve 10. yüzyıllar arasında Türk ve Soğdulara ev sahipliği yapmış olan şehir kale, şehristan ve rabat bölümleriyle ızgara plan tipinde düzenlenmiş bir yapıya sahipti. Şehrin su ihtiyacı akarsu ve kuyulardan temin edilmekte ve sular, künkler içerisinde getirilerek dağıtılmaktaydı. Su depolamak için açılmış kuyuların çapları küçük ve yapıları ise dibe doğru daralmaktaydı. Aynı şekilli kuyular; çöp, pis su ve hela gibi giderler için de kullanılmıştı (Cezar, 1977, ss. 30-31). Bu örnekler ışığında *Divânu Lugâti 't-Türk'te* yer alan su ile ilgili terimler daha da anlam kazanmakta, suyun ve su sistemlerinin bir yerleşim için ne kadar önemli olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

Orta Asya'nın çorak topraklarında yaşayan medeniyetin ve yüksek kültürün devamlılığı, gelişmiş sulama sistemlerine bağlanmaktadır. Bu sebeple Orta Asya'da yaşayan kavimler, "hidrolik medeniyet" olarak da adlandırılmaktadırlar. Bu su sistemleri için temel olarak kullanılan iki teknikten biri, nehirlerin göl oluşturdukları havzalara ve birleştikleri noktalara barajlar kurulmasıydı. Bu barajlarda dört mevsim suyun akmasını sağlamak üzere açılır-kapanır kapaklar bulunmaktaydı. Su buradan bazen 100 kilometreyi bulabilen ana kanallara aktarılıyor bazen de su kemerleri üzerinden geçirilerek tarım alanlarına ulaştırılıyordu. Buharlaşmayı en aza indirebilmek için bu kanallar, derince kazılmış ayrıca sızıntıların önüne geçebilmek amacıyla kanalların iç cepheleri sıvalarla astarlanmıştır. Suyu şehre taşımak için kullanılan ikinci yöntem ise suyun kentin yakınındaki yüksek bir alana toplanarak kanallarla taşınmasından ibaretti. Bu sistemde yeraltı geçitleri kazılması, havalandırma ve ulaşım için belirli yerlere bacalar açılması gerekmektedir. Derinlikleri 100 kilometreye ulaşan ve kilometrelerce uzanan bu kanalların şehirlerin altından geçirildiği düşünülünce "hidrolik medeniyet" terimi, bir kat daha anlam kazanmaktadır. Her iki hidrolik sistemde de suyun devamlı akışını sağlamak ileri seviyede bir mühendislik gerektirmekteydi. Kentlerdeki hamamlara ve evlere suyu taşımak için kullanılan künklerin oluşturduğu grift yapı, temizlik için oluşturulan bölgeler ve suya verilmesi gereken meyil, işi daha da karmaşık hale getirmekteydi (Starr, 2019, ss. 84-85).

Bozkır yaşamının getirdiği çoban kültürünün yanı sıra yarı göçebe veya yerleşik bir toplum yapısına sahip Türklerde ziraatla ilgili unsurlar da günlük hayat içerisindeki yerini almıştır. Elde edilen arpa, buğday gibi tarım ürünleri bazen doğrudan haşlanarak yenmekte bazen de değirmenler aracılığıyla öğütülerek un

haline getirilmekte ve bu şekilde kullanılmaktaydı. Bölgeyi ziyaret eden seyyahların notlarında eksik olmayan su değirmenlerinin bölümleri, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te detaylı olarak tanımlanmış ancak sözlükte bunların işleyişine veya değirmende çalışan görevlilere dair verilere rastlanmamıştır. Yerleşik hayata geçişin ardından tarımın önem kazanmasıyla tarım ürünlerinin işlenme ihtiyacı, su gücüyle çalışan değirmenleri de ön plana çıkarmıştır.

Suyla ilişkilendirilebilecek diğer bir mimari eleman ise köprülerdir. Bu köprüler hem asma köprü şeklinde ahşaptan hem de taştan yapılabilmekteydi. Çinli Taoist Rahip Ç'ang Ç'un, seyahati sırasında asma bir köprüden Çu nehrini geçtikten sonra (İzgi, 1989, s. 89) taş bir köprü vasıtasıyla Talas Irmağı'nı geçtiğini (İzgi, 1989, s. 90) aktarmaktadır. Doğrudan mimariyle ilgili olmasa da suyun karşısına geçmek için "tar"¹³⁴ denilen keleklerin de kullanıldığı öğrenilmektedir. Wang Yen-te, Sarı Nehir'i geçmek için buna benzer bir düzenek kullanmıştır (İzgi, 1989, s. 44).

3.2. El Sanatları

Türkler, bozkır hayatının getirdiği zorlu yaşam tarzıyla başa çıkmayı öğrenmişler hatta bu yaşam tarzının asgari gereklilikleriyle kalmayıp kendilerini sanat alanında çok ileri seviyelere taşımayı başarmışlardır. Kurgan buluntularından da anlaşıldığı üzere özellikle Türklerin el sanatlarındaki ustalıkları, yabancı seyyahların da ilgisini çekmiştir. Çin elçisi Wang Yen-te (M. 982), Beş Balık şehrini ziyareti sırasında insanların usta zanaatkâr olduklarını aktarmaktadır (İzgi, 1989, s. 66). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de usta sanatçılar için "uz kişi"¹³⁵ adı verilmekteydi. Bu usta zanaatkârların aldıkları ücret ise "mançu"¹³⁶ olarak aktarılmıştır. Sözlükte meslek gruplarına veya meslekte gruplaşmaya dair herhangi bir terime rastlanmamıştır. Ancak "buşgut"¹³⁷ denilen çırakların olması, bu dönemde usta-çırak ilişkisine işaret etmektedir.

Bozkır yaşamının geçim kaynaklarından biri olan hayvancılık, Türklerin de hayatında önemli bir role sahipti. Sözlükte yer alan en kalabalık grubu oluşturan giyim-kuşam ile ilgili terimlere bakıldığında bunların tamamına yakınının yapımında hayvansal ürünlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle deve ve koyun gibi hayvanların tüylerinden, büyük baş hayvanların ise derilerinden

¹³⁴ tar: kelek, tulumlar şişirilerek ağızları bağlanır. Sonra birbirlerine bağlanarak su üstünde bir yüzey oluşturulur. Üzerine oturulup su geçilir. Bu, kamış ve dallardan da yapılabilir (2020, s. 408).

¹³⁵ uz kişi: eli sanatlı ve mesleğinde mahir insan (2020, s. 21); *er uzlandı*: adam sanatında ince işçilik ve ustalık gösterdi (2020, s. 131).

¹³⁶ mançu: sadece hüner ve sanat sahiplerine verilen ücret (2020, s. 191).

¹³⁷ buşgut: meslekte öğrenci, çırak (2020, s. 196).

yararlanıldığı; bunun dışında daha az olmak suretiyle pamuklu dokumaların yapıldığı da görülmektedir.

Hayvanlardan kırılan tüyler eğrilerek iplik haline getirildikten sonra ya yaygı olarak dokunmakta ya da giysi olarak örülmekteydi. Bölgede kilim dokumalarının 8. yüzyılda Uygur Türkleri tarafından geliştirildiği (Schafer, 2021, s. 326) düşünüldüğünde bu tür yaygıların Çin'e ihraç edilmiş olabileceği de akla gelmektedir. İp haline getirilmeden bırakılan tüylerden ise keçe yapılmaktaydı. Yünlü kumaşlar daha çok Fars kültürüne has bir özellik olduğundan Uzakdoğu'da genellikle keçe yapımında kullanımı tercih edilmiştir (Schafer, 2021, s. 326). Ayrıca yün elbiselerin daha çok köleler tarafından giyildiğinin belirtilmesi, bunların pek makbul tutulmadığına işaret etmektedir (Genç, 2015, s. 165). Pamuklulara gelince bu maddenin 6. yüzyılın başlarından itibaren Çin Türkistan'ında ekilip biçildiği bilinmektedir. Tang Hanedanı döneminde Türkistan'ın özellikle Koço pamuğu meşhurdu. Bu pamuk; şehrin yerlileri tarafından yetiştiriliyor, işleniyor ve Çin'e ithal ediliyordu (Schafer, 2021, s. 339). Özellikle 11. yüzyılın başlarından itibaren pamukla ilgili kelimelerin Çin şiirlerinde kullanımının yaygınlaşması, bu maddenin o dönem içerisinde kazandığı önemi vurgulamak açısından önemlidir. Böylelikle Türklerin yine hem üretimde hem de ihracatta oynadıkları rol, ön plana çıkmaktaydı.

Dokumalarda kullanılan motifler hakkında herhangi bir aktarım mevcut olmamakla beraber renkli dokumaların yapıldığını verilen örneklerden anlamaktayız. Türklerin İslamiyet'e geçişiyle birlikte figüratif süslemeler açısından birtakım değişimler başlamıştır. Bu değişim esnasında eski figürlü bezemelerin tamamı birden bırakılmamış, İslami normlara uygun olduğu düşünülen bir kısım figürlü süslemeler kullanılmaya devam edilmiştir. Ne yazık ki bahsedilen dokumaları tasavvur etmemizi sağlayacak Gazneli ve Karahanlılar gibi sözlüğün yazıldığı dönemde etkin olan Müslüman-Türk devletlerine ait dokuma örnekleri günümüze ulaşmamıştır (Salman, 2002, ss. 208-214). 618-907 yılları arasında Çin'de etkin olan Tang Hanedanı döneminde ithal edilen elbiselerin üzerindeki motiflerden etkilenildiği bilinmektedir. Bu etki, üretimi yapılan mallara da yansımıştır. Türkistan'ın Turfan bölgesinde bulunan kumaşların üzerinde İran'da hüküm süren Sasanilerin figürleri, desenleri ve sembolleri görülmekteydi (Schafer, 2021, s. 328). Buradan yola çıkılarak ithalatı yapılan kumaşlar üzerinde yer alan motiflerin kısmen de olsa etkinliğinden söz edilebilir. Motiflere kaynaklık edebileceği düşünülen diğer bir unsur ise duvar resimleridir. Hem Türklerle hem de Orta Asya'da yaşamış diğer gruplara ait yapıların duvarlarında yer alan resimlerde kullanılan motif ve figürlerin maden ve seramik sanatlarına da yansımış olması, dokumada da kullanılmış olma ihtimalini doğurmaktadır (Görgünay Kırzioğlu, 1995, ss. 3-4). Ayrıca yine bu duvar resimlerinde halılara da yer verilebilmektedir. Koço

yakınlarındaki bir Budist Uygur tapınağında, 9.-12. yüzyıllarda yapılmış duvar resimlerinde, düğümlü halı üzerinde Uygur hatunlarının resimlerinin yer aldığı söylenmektedir (Deniz, 2005, s. 80). Buna ek olarak sözlükte verilen örnek cümlelerden motiflerin boyanmış iplerin dokunması yoluyla veya iğne ile işleme tekniğiyle meydana getirildiği anlaşılmaktadır.

Dönemin önemli dokumalarından biri de Çin ipeklileriydi. Sözlükte sadece ipeklilerin cinsi verilmiş, üretimine dair aktarımlarda bulunulmamıştır. Wang Yen-te, Kamul şehrinde yabancı ipek böceklerinin olduğunu ve ipekli kumaşlar imal edildiğini aktarmaktadır (İzgi, 1989, s. 52). Semerkand şehrini ziyaret eden Ç'ang Ç'un ise burada dut ağaçlarının olduğunu ancak bu ağaçların ipek böceği yetiştirmeye uygun olmadığını söyleyerek bütün kumaşların pamuktan imal edildiğini belirtmektedir (Sümer, 2019, s. 89). Bu verilerden yola çıkılarak Türkler tarafından ipekli kumaş üretiminin sınırlı olduğu daha ziyade Çin'den gelen ipekli dokumaların tercih edildiği söylenebilir. Hatta Çin'le yapılan ticarete ödeme olarak ipekli dokumalar alındığına dair veriler de bulunmaktadır. 760 yılında Uygurlar, Çinlilere sattıkları her bir at başına 40 ipekli parça talep etmekte (İzgi, 1989, s. 34), Çin elçisi Wang Yen-te, değerli madeni kaplara ipekli kumaş karşılığında paha biçmekteydi (İzgi, 1989, s. 66).

Giysi üretiminde kullanılan diğer bir malzeme ise deriler ve kürklerdir. Deriler yüzüldükten sonra tabaklanarak kullanıma hazır hale getiriliyordu. Kâşgarlı, bu tabaklama işlemi sırasında “erük” denen bir malzemenin kullanıldığından bahsetmektedir. Wang Yen-te, Arslan Han ile görüşmek üzere Turfan Bölgesini ziyareti sırasında Beş Balık'ın kuzeyindeki bir dağdan mavi çamur çıkarıldığını, bu çamurun mağara dışına çıkarıldığı zaman kumtaşına dönüştüğünü ve yerlilerin bunu tabaklama işleminde kullandığını not etmektedir (İzgi, 1989, s. 66). Kâşgarlı'nın “erük” dediği bahsi geçen bu madde, krom tuzu (krom oksit) olmalıdır. Sözlükte deri ürünlerle ilgili olarak ayakkabı, kayış, sıırım ve tulum anılmakta özellikle bunların çeşitleri ve kullanım alanlarıyla ilgili detaylı bilgiler aktarılmaktadır.

Divânu Lugâti't-Türk'te ahşap sanatıyla ilgili hiçbir veriye rastlanmamıştır. Yalnızca ağacı şekillendirmek için kullanılan aletlere yer verilmiştir. İşlenmiş ağaçların özellikle çadır direği ve asma çardağı yapımında kullanıldığı belirtilmiştir. Çadır göçebe ve yarı göçebe Türk geleneğinin bir parçası olduğundan örneklerde sıklıkla karşılaşılmaktadır. Asma çardağının da örnek olarak sıklıkla kullanılması, bağcılık faaliyetlerinin yaygın olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir¹³⁸.

Göçebe Türk toplumlarının hayatında önemli bir yer edinmiş olan maden işlemeciliği her alanda kendini göstermiş ve günlük hayatın bir parçası

¹³⁸ Özellikle Turfan ovası, üzüm bağlarıyla meşhurdur (Ögel, 1971, s. 120).

olmuştur. Sadece günlük kullanılan eşyalar değil süs eşyalarının üretimine de önem verilmiştir. Sözlükte üretimde kullanılan madenler, işleme teknikleri ve ortaya çıkan ürünler hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bu verilerden yola çıkılarak bölgede zengin maden ocaklarının olduğu anlaşılmaktadır. Sözlükte yalnızca “Barxan” maddesinde maden kaynaklarına değinilmektedir. Hüen-Çang, 629 yılında İnşan Dağı'nı geçerken dağın zengin gümüş madenleri ihtiva ettiğini ve bu madenlerin kağanlar tarafından işletilip bunlardan gümüş akçe kestirildiğini aktarmaktadır (Sümer, 2019, s. 12). Diğer bir kaynakta ise Uygurların iyi bir demir-çelik işçisi olduğu, en iyi çelik cevherinin Kırgız Türklerinin bölgesinden çıktığı, Göktürk boylarının ise bu çelikleri işleyerek silahlar yaptığı bilgisi yer almaktadır (Ögel, 1971, s. 129). Çin'in batısındaki demir madenleri ise Uygur ve Türk Tatarlar tarafından işletilmekte (Ögel, 1971, s. 130), en iyi cins bakır-oksit ise Uygur ülkesinde bulunmaktaydı (Ögel, 1971, s. 132).

İşlenen cevherlerin yanı sıra üretilen ürünler de çeşitlilik göstermekteydi. Yüzükler, boyun halkaları, gerdanlıklar, küpeler, bıçaklar, kılıçlar, miğferler bunların bazılarıdır. Dönemin canlı tanığı Wang Yen-te, Beş Balık şehrinin sanatkâr halkının altın, gümüş, bakır ve demir kaplar üzerine çalıştıklarını (İzgi, 1989, s. 66), Kitanların (protoMoğol bir halk) mutfak eşyalarının altın ve gümüşten olduğunu (İzgi, 1989, ss. 47-48) ve kendisine yol boyunca elbiselerin yanı sıra altın kemerler hediye edildiğini (İzgi, 1989, s. 68) aktarmaktadır.

Eserden bilgi edinebildiğimiz diğer bir alan ise seramik sanatıdır. Çeşitli amaçlar için kullanılan seramik formlarından söz edilmemiş, bunların bezenmesi hakkında detaya girilmemiştir. Yalnızca “çeşkel” denilen kanat tüyleri şeklinde burmalarla süslenmiş seramiklere sözlükte yer verilmiştir. Aktarımlardan Çin'den gelen sırlı seramiklerin yoğun bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Orta Asya Türk devletleri, T'ang Sülalesi (618-907) sonları ile Sung Sülalesi (960-1279) zamanında Çin'le yoğun ticari münasebetlere girmiştir (İzgi, 1989, s. 34). Sung döneminin tipik seramik ürünü, “seladon” denen yeşil sırlı porselenlerdir. Bu porselenlerde sırnın altı kazınmak suretiyle motif oluşturulur ve sırnın üzerine herhangi bir süsleme yapılmaz. Ancak yine bu dönem içerisinde hem sır altına kazıma hem de sır üstüne boyama tekniğiyle seramikler üretilmeye başlanmıştır. Özellikle bu devrin sonlarına doğru beyaz zemin üzerine mavi boyalı seramikler de üretilmekteydi. Bu üretim için lazım olan mavi boya (kobalt mavisi) Ön Asya'dan temin edilmekte, bu ticaret sürecinde de Ön Asya'ya Çin seramikleri ithal edilmekteydi. Bu karşılıklı alışveriş özellikle Moğollar devrinden sonra hız kazanmıştır (Eberhard, 2019, s. 256). Şüphesiz bu ticaret trafiği sırasında bölgede yaşayan Türkler de bu seramikleri görmekte, satın almakta ve hatta belki de taklit ederek üretmekteydiler. Sonuç olarak günlük kullanılan seramik kaplarının üretildiği, sırlı kapların ise Çin ile yapılan ticaret sonucu bölgede yayıldığı söylenebilir.

Kaynakça

- Abbasova, A. (2019). Altay Topluluklarında Mesken - Çadırın Önemi ve Türleri. İ. Şahin, F. Solak, G. K. Ercilasun, M. B. Çelik, A. Taşbaş ve E. Taşbaş (Ed.), *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü* içinde (ss. 93-100). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları.
- Atalay, B. (2021). *Dîvanu Lugâti't Türk* (C. I-II). Ankara: TDK.
- Aydınlı, O. (2014). İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 32, 99-126.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Deniz, B. (2005). Anadolu-Türk Halı Sanatının Kaynakları. *Sanat Tarihi Dergisi*, 14(1), 79-103.
- Donuk, A. (1992). Balık. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 5, 12.
- Eberhard, W. (2019). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK.
- Ekiz, M. (2012). Divanu Lügati't-Türk'te Yer Alan Mimarî Terimler Üzerine. *Turkish Studies*, 7(4), 1681-1690.
- Eratalay, S. Ö. (2019). Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Alet Adları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(3), 1769-1785.
- Ercilasun, A. B. (2019). Eski Türklerde Ev ve Mesken Kavramı. İ. Şahin, F. Solak, G. K. Ercilasun, M. B. Çelik, A. Taşbaş ve E. Taşbaş (Ed.). *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü* içinde (ss. 27-40). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud – Dîvanu Lugâti't-Türk-Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK.
- Erdoğan, M. H. (2019). *Türkler ve Soğdaklar* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Erdoğan, S. (2021). Kırşehir Yöresinde Tespit Edilen Dokumacılık Terimleri (İsimler). *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 50(50), 69-93.
- Esin, E. (1968). Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, 135-215.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı II, Cilt 1/b'den ayrı basım)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Genç, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: TKAE.
- Göksu, E. (2013). *Tarih-i Buhara*. Ankara: TTK.
- Görgünay Kırzioğlu, N. (1995). *Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Yanışlar (Motifler)*. Ankara: Türksoy Yayınları.
- Hasol, D. (1979). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: TTK.
- Kafesoğlu, İ. (1996). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Kirişcioğlu, F. (2019). Saha (Yakut) Türklerinin Geleneksel Meskenleri. İ. Şahin, F. Solak, G. K. Ercilasun, M. B. Çelik, A. Taşbaş ve E. Taşbaş (Ed.), *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü* içinde (ss. 101-109). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları.
- Nuhoğlu, M. (2017). Sanat ve Sanat Terminolojisi Açısından *Dîvânü Lügâti't-Türk* Üzerine Bir Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 59(59), 285-303.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*. İstanbul: MEB.
- Salman, F. (2002). Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 208-214). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,
- Schafer, E. H. (2021). *Semarkand'ın Altın Şeftalileri* (S. Acar, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Starr, S. F. (2019). *Kayıp Aydınlanma* (Y. S. İnanç, Çev.). İstanbul: Kronik Yayınları.
- Sümer, F. (2019). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK.
- Tutar, A. ve Erdoğan, İ. (2017). Dîvânü Lügâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Askeri Kavramlar. *İslami Araştırmalar*, 28(1), 19-26.
- Türkçe Sözlük*. TDK, 1-5-6-8 Ocak 2022 tarihlerinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Vasary, I. (2007). *Eski İç Asya'nın Tarihi* (İ. Doğan, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yıldırım, M. (2007). Dîvânü Lügâti't-Türk'te Geçen Sanat ve Zanaat Terimleri. *Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(24), 73 - 83.
- Yıldırım, T. (2011). Dîvânü Lügâti't-Türk'te Geçen Mimarlıkla İlgili Adlar. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 22-40.

